

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA‘LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
MAGISTRATURA BO‘LIMI**

Qo‘lyozma huquqida

UDK 811.512.133:81.373.47

RAHIMOVA SADOQAT XO‘SHBAQTOVNA

O‘ZBEK TILIDA ACHINISH MA‘NOSINING IFODALANISHI

**70230101-Lingvistika (o‘zbek tili) mutaxassisligi bo‘yicha magistr-akademik
darajasini olish uchun yozilgan**

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:

f.f.d.prof. B.UMURQULOV

TERMIZ-20

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi Termiz davlat universiteti rektorining 2022-yil 24-yanvardagi №2-T/M sonli buyrug'i asosida tasdiqlangan.

Magistrlik dissertatsiyasi Termiz davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida bajarilgan.

Magistrlik dissertatsiyasi elektron nusxasi Termiz davlat universitetining rasmiy veb sahifasiga joylashtirilgan.

Dissertatsiya manzilining QR-kodi:

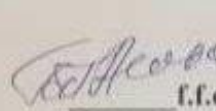

Magistrlik dissertatsiyasi bilan Termiz davlat universitetining axborot-resurs markazida tanishish mumkin (_____ raqam bilan ro'yxatga olingan. Manzil: Termiz shahri Barkamol avlod ko'chasi 43-uy.)

Ilmiy rahbar:

Kafedra mudiri:

Magistratura bo'limi boshlig'i:

f.f.d.prof. Umurqulov B.

PhD Omonturdiyev.N

p.f.f.d Narbayev A.

70230101 Lingvistika (o'zbek tili) mutaxassisligi Rahimova Sadoqat
Xo'shbaqtovnaning "O'zbek tilida achinish ma'nosining qo'llanishi"
mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi

ANNOTASIYASI

Tayanch so'zlar: Achinish ma'nosi, affiks shakl o'xshashligi, tashqi lingvistik omillar, ma'no taraqqiyoti, leksik parallellik, hodisa, lingvistik tadqiqotlar.

Mavzuning dolzarbligi. Mazkur tadqiqot ishi insonning ichki dunyosi tasvirining ifodalaridan biri - achinish hissiy tushunchasi tadqiqiga bag'ishlangan.

Tuyg'ular insonning ruhiy kechinmalarini, uning ruhiy holatini, ko'zga tashlanmaydigan va tushunish qiyin bo'lgan jarayondir. Ularni o'rganish psixologiya, falsafa, kognitiv tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilshunoslik va boshqa turli xil bilim sohalarida amalga oshiriladi.

Mazkur **tadqiqot obyekti** o'zbek tilidagi achinish hissiy tushunchasini ifodalochi til birliklaridir.

Tadqiqot predmeti: o'zbek tilida achinish tushunchasi ko'p o'lchovli shakllanish bo'lib, u tegishli tajriba-munosabat g'oyasini ham, uni baholashni ham o'z ichiga oladi, bu harakatda nafratning axloqiy qiymati ochish va asoslash.

Ishning ilmiy yangiligi – achinish hissiy tushunchasini har tomonlama sinxron-diaxronik o'rganish; badiiy adabiyotlarda achinish ma'nosini ifodalovchi til birliklarini topish, ularni leksik-semantik va struktur tasnifini amalga oshirish;

achinish hissiy tushunchasini ifodalovchi birliklarni gender nuqtayi nazardan ajratish, erkaklar va ayollar nutqida nafrat ma'nosini ifodalovchi leksik birliklarni badiiy matndan olingan parchalarr asosida tahlil qilish.

Dissertatsiya ishining maqsadi o'zbek tilidagi leksik ifodalash vositalarini tahlil qilish orqali achinish tushunchasining mazmun tuzilishini qayta qurish.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalarni** hal qilish nazarda tutilgan:

1) tushunchalarni tavsiflashning asosiy yondashuvlarini ko'rib chiqish, ularning tarkibiy tuzilishi qismlarga ajratib ko'rsatish va hissiy tushunchalarning asosiy xususiyatlarini tavsiflash;

2) tushuncha, konsept, so'z munosabatlarini tahlil qilish va baholash

2) o'zbek tilidagi achinish tushunchasini ifodalovchi birliklarning leksik va semantik tahlilini amalga oshirish uchun badiiy matnlardan namunalar to'plash;

3) ushbu tushunchaning etno-o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va umumlashtirish, uning mazmun tuzilishini o'rganish;

Dissertatsiya ishida qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun quyidagi lingvistik **tadqiqot usullaridan** foydalaniladi: achinish tushunchasining semantik xususiyatlarini ajratib ko'rsatish uchun foydalaniladigan psixolingvistik tahlil usuli; ushbu tushuncha vakillari so'zlarining semantikasini modellashtirishga qaratilgan komponent va ta'rifiy tahlil usuli; tanlangan tushunchaning assotsiativ ma'nolarini aniqlash uchun foydalaniladigan kontekstual tahlil usuli.

Tadqiqot materiali o'zbek tilining etimologik, tarixiy, izohli, so'z yasalishi, sinonimik, antonimik, semantik va boshqa lu'atlarining ma'lumotlarini o'z ichiga oladi.

Ishning amaliy ahamiyati shundaki, uning materiallaridan universitetning bakalavr va magistratura bosqichi talabalari uchun badiiy matnni lingvistik tahlil qilish darsi mashg'ulotlarida matnni tahlil qilish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarda foydalanish mumkin.

Ishning tuzilishi uning maqsadi va vazifalari bilan belgilanadi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, ilovadan iborat.

Qo'llanilish sohasi: psixolingvistika, falsafa, kognitiv tilshunoslik.

70230101 Linguistics (Uzbek language) Master's dissertation of Rahimova Sadokat Khoshbakhtovna on the topic "Use of the meaning of pity in the Uzbek language"

ANNOTATION

Keywords: Meaning of pity, affix form similarity, external linguistic factors, development of meaning, lexical parallelism, phenomenon, linguistic research.

Relevance of the topic. This research work is dedicated to the study of the emotional concept of pity - one of the expressions of the image of the inner world of a person. Emotions are an invisible and difficult to understand process of a person's mental experiences, his mental state. Their study is carried out in psychology, philosophy, cognitive linguistics, cultural studies, linguistics and other different fields of knowledge.

The object of this research is language units expressing the emotional concept of pity in the Uzbek language.

The subject of research: the concept of pity in Uzbek is a multidimensional formation, which includes the idea of a relevant experience-relationship and its evaluation, in this effort to reveal and justify the moral value of hatred.

The scientific novelty of the work is a comprehensive synchro-diachronic study of the emotional concept of pity; to find language units expressing the meaning of pity in fiction, to carry out their lexical-semantic and structural classification;

to separate the units expressing the emotional concept of pity from the point of view of gender, to analyze the lexical units expressing the meaning of hatred in the speech of men and women on the basis of fragments from the literary text.

The aim of the dissertation is to reconstruct the content structure of the concept of pity by analyzing the means of lexical expression in the Uzbek language.

To achieve this goal, it is envisaged to solve the following tasks:

- 1) review the main approaches to the description of concepts, distinguish their structural structure into parts and describe the main features of emotional concepts;
- 2) analysis and evaluation of understanding, concept, word relations
- 3) to collect samples from artistic texts to carry out lexical and semantic analysis of units expressing the concept of pity in the Uzbek language;
- 4) identifying and summarizing the ethno-specific features of this concept, studying its content structure;

The following linguistic **research methods** are used to solve the tasks set in the thesis work: the method of psycholinguistic analysis used to distinguish the semantic features of the concept of pity; the method of component and descriptive analysis aimed at modeling the semantics of the words of representatives of this concept; method of contextual analysis used to determine the associative meanings of the selected concept.

The research material includes information on etymological, historical, explanatory, word formation, synonymy, antonymy, semantic and other languages of the Uzbek language.

The practical significance of the work is that its materials can be used in practical exercises on text analysis in the linguistic analysis of literary texts for undergraduate and graduate students of the university.

The structure of work is determined by its goals and tasks. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of used literature, and an appendix.

Areas of application: psycholinguistics, philosophy, cognitive linguistics.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. BADIY MATN – TILSHUNOSLIKNING O’RGANISH OBYEKTI SIFATIDA	
1.1. Dunyo va o’zbek tilshunosligida matn tadqiqiga oid tadqiqotlar.....	8
1.2. Badiiy matn va uning o’ziga xos xususiyatlari.....	21
1.3. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari.....	23
1.3.1. Matn tiplarini aniqlash.....	23
1.3.2. Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishning o’ziga xosligi.....	25
Bobga doir xulosalar.....	30
II BOB. ACHINISH HISSIY TUSHUNCHALARNI IFODALASHDA TIL BIRLIKLARINING O’RNI	
2.1. Konsept lingvomadaniy tushuncha sifatida.....	31
2.2. So’z, tushuncha va konsept: o’zaro o’xshashliklar va farqlar.....	37
2.3. Inson hissiy holatini ifodalashda kontsept va tushuncha munosabati.....	43
Bobga doir xulosalar	49
III BOB. O’ZBEK TILIDA ACHINISH HISSIY TUSHUNCHASINING IFODALANISHI	
3.1. Achinish ma’nosini ifodalovchi leksemalar.....	50
3.2. Abdulla Qodiriy asarlarida achinish ma’nosining ifodalanishi.....	56
Bobga doir xulosalar	62
UMUMIY XULOSA	63
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI	66

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Mazkur tadqiqot ishi insonning ichki dunyosi tasvirining ifodalaridan biri - achinish hissiy tushunchasi tadqiqiga bag'ishlangan.

Tuyg'ular insonning ruhiy kechinmalarini, uning ruhiy holatini, ko'zga tashlanmaydigan va tushunish qiyin bo'lgan jarayondir. Ularni o'rganish psixologiya, falsafa, kognitiv tilshunoslik, madaniyatshunoslik, tilshunoslik va boshqa turli xil bilim sohalarida amalga oshiriladi.

Ma'naviy madaniyatni lingvistik vositalar bilan tushunish tilning qadriyatlarni aks ettirish va mustahkamlash qobiliyati tufayli namoyon bo'ladi¹.

Mamlakatimiz miqyosida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar davrida til va ma'naviyat davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan masala bo'lib kelmoqda. Dunyo mamlakatlari bilan global sohalarida o'zaro aloqalar o'rnatilayotgan bugungi kunda har bir millatning ruhiyatini o'zida aks ettiradigan til hodisalarini substansial asoslarda o'rganish shu xalqning ma'naviy qadriyatlari bilan bog'lik bilimlarni oshirishda muhim omildir.

2016-yil 30-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev mamlakatning yetakchi olimlari, ziyolilari, akademiklari bilan uchrashib, bugungi zamon barcha sohalar qatorida ilm-fanni ham yangi bosqichga ko'tarishni talab qilayotganini, zotan, jamiyat oldida turgan dolzarb masalalarni ilm-fansiz yechish qiyin ekanini ta'kidlab o'tdiki², bu o'z navbatida, tilshunoslik sohalarini atroflicha tahlil etishga, sohalarining ilmiy tushunchasini shakllantirishga imkoniyat yaratdi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining³ davlat dasturida ustuvor yo'nalish sifatida belgilab qo'yilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini rag'batlantirish va innovatsiya faoliyatini takomillashtirish tilshunoslik sohasida ham chuqur va yangicha izlanishlar olib borishni taqozo etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 13-maydagi PF-4797-son «Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

¹ Admoniy V.G. Grammatika nazariyasi asoslari / V.G.Admoniy; jami ostida ed. V.M.Jirmunskiy, M.M.Guxman, S.D., Katsnelson. M.; L.: Nauka, 2019.-103 b.

² Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari - taraqqiyotning muhim omili // Xalq so'zi. - 2017.- 6 yanvar. - B.1.

³ Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni // Xalq so'zi. - 2017.- 8 fevral. - № 28 (6722).

universitetini tashkil etish to'g'risida», 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmonlari, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son «Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarorlari hamda boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Lingvistik semantikaning elementlari, birinchi navbatda, leksik, ongda lokalizatsiya qilingan kontseptual sohaning tarkibiy qismlari bilan bevosita mos ravishda belgilanadi. Shu munosabat bilan zamonaviy tilshunoslik nazariyasi va metodologiyasida ma'lum bir til jamoasi dunyosi tasvirining murakkab tarkibiy va semantik birliklari bo'lgan tushunchalarni o'rganish bilan bog'liq muammolar alohida o'rin egallay boshladi. Inson tuyg'ulari, tafakkur tarzi tilda ifoda etiladi⁴. Mazkur tadqiqotda o'ziga xos hissiy tushuncha – tuyg'u achinish ma'nosini anglatuvchi til birliklari misolida ushbu turdagi birliklarning o'ziga xosligini tashkil etuvchi xususiyatlarni aniqlash va semantik tavsiflashga harakat qilinadi.

Dissertatsiya ishining dolzarbligi, birinchidan, zamonaviy tilshunoslikning tushunchalar ta'rifi va tipologiyasi muammosiga, xususan, emotsional tushunchalarni aniqlash masalasiga bo'lgan qiziqishi ortib borayotganligi, ikkinchidan, uni kengaytirish va sezilarli darajada chuqurlashtirish zarurati bilan belgilanadi.

Achinish tushunchasining matniy ifodasini o'rganar ekanmiz, milliy madaniyat, xalqning dunyoqarashi doirasi tahlillarni amalga oshirganligimizni ta'kidlab o'tmoqchimiz. Shu bilan birga, ushbu yondashuv, bir tomondan, ijodkorning talqinini hisobga olgandan holda amalga oshirilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan badiiy kontekstda qayta ko'rib chiqishga to'g'ri keladigan kontseptual

⁴ Alefirenko, N.F. "Tirik" so'zi. Funktsional leksikologiya muammolari / N.F. Alefirenko. M.: Flinta: Nauka, 2019. - 341 p.

xususiyatlarni aniqlashga imkon beruvchi jihatlariga badiiy tahlilning umumiy xususiyatlaridan foydalanib fikr yuritilgan. Bu jihatlar milliy mentalitetimiz uchun muhim bo'lib, o'zbek xalqining o'ziga xos xususiyatlarini namoyon etadi. Shu kabi jihatlar dissertatsiyaning dolzarb mavzuga bag'ishlanganligini ko'rsatadi..

Mazkur **tadqiqot obyekti** o'zbek tilidagi achinish hissiy tushunchasini ifodalovchi til birliklaridir.

Tadqiqot predmeti: o'zbek tilida achinish tushunchasi ko'p o'lchovli shakllanish bo'lib, u tegishli tajriba-munosabat g'oyasini ham, uni baholashni ham o'z ichiga oladi, bu harakatda achinishning axloqiy qiymati ochish va asoslash.

Ishning ilmiy yangiligi – achinish hissiy tushunchasini har tomonlama sinxron-diaxronik o'rganish; badiiy adabiyotlarda achinish ma'nosini ifodalovchi til birliklarini topish, ularni leksik-semantik va struktur tasnifini amalga oshirish;

achinish hissiy tushunchasini ifodalovchi birliklarni gender nuqtayi nazardan ajratish, erkaklar va ayollar nutqida achinish ma'nosini ifodalovchi leksik birliklarni badiiy matndan olingan parchalar asosida tahlil qilish.

Dissertatsiya ishining maqsadi o'zbek tilidagi leksik ifodalash vositalarini tahlil qilish orqali achinish tushunchasining mazmun tuzilishini qayta qurish.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalarni** hal qilish nazarda tutilgan:

1) tushunchalarni tavsiflashning asosiy yondashuvlarini ko'rib chiqish, ularning tarkibiy tuzilishi qismlarga ajratib ko'rsatish va hissiy tushunchalarning asosiy xususiyatlarini tavsiflash;

2) tushuncha, konsept, so'z munosabatlarini tahlil qilish va baholash

2) o'zbek tilidagi achinish tushunchasini ifodalovchi birliklarning leksik va semantik tahlilini amalga oshirish uchun badiiy matnlardan namunalar to'plash;

3) ushbu tushunchaning etno-o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va umumlashtirish, uning mazmun tuzilishini o'rganish;

Dissertatsiya ishida qo'yilgan vazifalarni hal qilish uchun quyidagi lingvistik **tadqiqot usullaridan** foydalaniladi: achinish tushunchasining semantik xususiyatlarini ajratib ko'rsatish uchun foydalaniladigan psixolingvistik tahlil

usuli; ushbu tushuncha vakillari soʻzlarining semantikasini modellashtirishga qaratilgan komponent va taʼrifiy tahlil usuli; tanlangan tushunchaning assotsiativ maʼnolarini aniqlash uchun foydalaniladigan kontekstual tahlil usuli.

Tadqiqot materiali oʻzbek tilining etimologik, tarixiy, izohli, soʻz yasalishi, sinonimik, antonimik, semantik va boshqa lugʻatlarining maʼlumotlarini oʻz ichiga oladi.

“Achinish” tushunchasi emotsional tushuncha boʻlib, mazmuniga koʻra subʼektiv, baholovchi, ssenariyli, metaforikdir. Ushbu kontsepsiyaning semantik prototipi "boshqa uchun yaxshi" ijtimoiy-axloqiy muhit tufayli obʼektga nisbatan ijobiy yoʻnalishni aks ettiruvchi belgiga asoslanadi.

Dunyoning oʻzbek lingvistik rasmida “achinish” tushunchasining mazmuni uning semantik tarkibining yuqori “zichligi” bilan tavsiflanadi, bir tomondan, ushbu kontsepsiyaning kesishishining semantik zonalar mavjudligi bilan ajralib turadi. His-tuygʻularning boshqa tushunchalari bilan, aksincha, bu tuygʻuning rahm-shafqat, achinish-qaygʻu va rahm-shafqat kabi turlarini aks ettirish orqali ifodalanadi.

“Achinish” tushunchasining mazmun tuzilishi uning leksikografik tavsifiga asoslangan holda barqaror oʻzak va moslashuvchan periferiya sifatida ifodalanishi mumkin. Yadro semantikasining asosiy belgilaridan biri rahm-shafqat “meʼyori”ni aks ettiruvchi belgi boʻlib, u azob chekayotgan (jismoniy va/yoki ruhiy)ga nisbatan sezgir, hamdardlik, xayrixoh munosabat sifatida tushuniladi. Oʻrganilayotgan kontsepsiyaning periferiyasi oʻzbek ongi tomonidan rahm-shafqatni idrok etishning oʻta nomuvofiqligini, shuningdek, ushbu aqliy birlikning aksiologik yukining yuqori darajasini aks ettiradi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligi va xulosalarining asosliligi turli xil materiallarni jalb qilish, uni oʻrganishning kompleks metodologiyasidan foydalanish, leksikografik maʼlumotlar va adabiy matnlarni tahlil qilish chuqurligi bilan taʼminlanadi. dunyoning milliy til rasmidagi “achinish” tushunchasining mazmun tarkibiga oid obʼektiv maʼlumotlar.

Ishning amaliy ahamiyati shundaki, uning materiallaridan universitetning bakalavr va magistratura bosqichi talabalari uchun badiiy matnni lingvistik tahlil qilish darsi mashg'ulotlarida matnni tahlil qilish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarda foydalanish mumkin.

Ishning tuzilishi uning maqsadi va vazifalari bilan belgilanadi. Dissertatsiya kirish, uch bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati, ilovadan iborat.

I BOB. BADIY MATN – TILSHUNOSLIKNING O‘RGANISH OBYEKTI SIFATIDA

1.1. Dunyo va o‘zbek tilshunosligida matn tadqiqiga oid tadqiqotlar

Insonlarning kishilik jamiyati sifatidagi alohida-alohida qavmlar tarzida birlashishi va birlikda ne-ne mushkulotlarni bartaraf etib, tamaddun deyiladigan taraqqiyot yo‘llarida muntazam odim otmog‘ida ular o‘rtasidagi kommunikatsiya, muloqotning o‘rni, shubhasizki, benihoya muhim. Kommunikativ faoliyatdan tamoman xoli bo‘lgan, a‘zolari o‘zaro muloqot imkoniyatidan butunlay mahrum bo‘lgan kishilik jamiyatini tasavvur ham etib bo‘lmaydi.

Necha ming yillardirki, odam bolasi o‘rganadi, o‘rgatadi, tajribalarini to‘playdi, saqlaydi va boshqalarga yetkazadi. Albatta, bu faoliyatlarning, hech bir istisnosiz, barchasi – o‘rganish va o‘rgatish ham, tajriba-axborotlarni to‘plash va saqlash ham, ularni boshqalardan olish va boshqalarga berish ham til vositasidagi muloqot (og‘zaki va yozma) orqali amalga oshadi. Zotan, tilning mohiyatiga daxldor bo‘lgan bosh vazifasining kommunikativ vazifa ekanligi bugun faqat mutaxassisgagina emas, balki barchaga besh qo‘lday ma‘lum bir haqiqat. Ammo mazkur kommunikativ aloqaning, nutqiy muloqotning lisoniy-mantiqiy, ijtimoiy-ruhiy, tarixiy-estetik mexanizmlari, ular bilan bog‘liq qoida-qonuniyatlar, o‘ziga xosliklar tegishli fanlar (tilshunoslik, adabiyotshunoslik, mantiq, sotsiologiya, estetika kabi) tomonidan to‘lasicha o‘rganib bo‘lingan emas. Bu boradagi juda ko‘plab muammolar hamma zamonlarda olimlarning e‘tiborida bo‘lib kelganligiga qaramay, hamon bahsu munozaralarga sabab bo‘ladi, ilgari surilgan turli fikrlar goh birovlar tomonidan e‘tirof etilsa, goh jiddiy e‘tirozlarni tug‘dirib keladi.

Tabiiyki, har qanday nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unurning ishtiroki majburiydir, ya‘ni so‘zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o‘quvchi). To‘g‘ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit

yozuvi, telefon kabi), muloqot a'zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g'ayrilisoniy vositalarning ham o'rni benihoya muhim, hatto ko'pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birotasisiz muloqot jarayoni voqe bo'lolmaydi. Tilshunoslik ayni kommunikatsiya jarayonida ikki tomon (so'zlovchi va tinglovchi) o'rtasidagi "berish-olish" ning asosiy predmeti bo'lgan axborotning lisoniy ifodalanishi va anglanishi masalasiga mutlaqo tabiiy ravishda birinchi darajali diqqatni qaratdi. Zotan, har qanday kommunikatsiyaning birlamchi, pirovard va bosh maqsadi ayni shu axborotning "harakati"dir, ushbu belgilangan "harakat" esa til vositasida bo'ladi. Shuning uchun ham tilshunoslik xuddi shu "harakatdagi axborot"ning asosiy va yirik birligini izladi, natijada gapni ana shunday yirik birlik sifatida uzoq davrlar e'tirof etib keldi.

Ma'lumki, tilshunoslik o'z o'rganish obyektini alohida-alohida bo'limlarga ajratgan, ya'ni fonetika-fonologiyada tovush (fonema)lar, morfologiyada morfemalar, leksikologiyada leksemalar, sintaksisda esa sodda va qo'shma gaplar o'rganiladi. Aytish mumkinki, an'anaviy tilshunoslikda tilning eng yuqori sathidagi eng oliy va oxirgi birlik gap deb qarab kelinadi. Polyak tilshunosi M.R.Mayenovaning ta'biri bilan aytganda, "Gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatadi" degan hukm yaqinlargacha ochiq haqiqat hisoblangan. Ko'p gaplardan tarkib topgan matnlar keng ma'nodagi grammatika doirasi bilan batamom va to'lasicha chegaralanuvchi bu fan sohasi kuzatishlaridan chetda qoladi"⁵. Aslida agar "gap tugagan joyda tilshunoslik o'z kuzatishlarini tugatsa", ya'ni faqat gapni kommunikativ birlik deb hisoblasa, bunday tilshunoslik gapning semantik-kommunikativ mohiyatining ichiga bermalol va to'la kirib borishga qiynaladi. Har qanday alohida olingan gapning lisoniy mantiqiy mag'zini chaqib bo'lmaydi. Har qanday so'zning ma'nosi aniq bir kontekstda reallik kasb etgani kabi gapning ham boshqa gaplar bilan

⁵Yanus E. Obzor polskix rabot po strukture teksta / Sintaksis teksta. –M.: Nauka, 1979, s. 325.

munosabatidan tashqarida mazmunini xolis baholash mushkul. Eng odiiy bir misolni ko'raylik: *Sayyohlar ertaga o'sha shaharga boradilar* gapidagi mazmunni anglash uchun undan oldin qo'llangan (yoki qo'llanishi mumkin bo'lgan), aytaylik, *Samarqand shahrining tarixiy obidalari haqidagi film namoyish etildi* qabilidagi qandaydir gap bo'lishi lozim. Ko'rinadiki, birinchi gapni mutlaqo mustaqil kommunikativ birlik deb bo'lmaydi, demakki, tilshunoslikning chegarasi bu yerda tugamasligi, undan tashqariga chiqishi kerak. Sintaksisni faqat gap (va so'z birikmasi) haqidagi ta'limot tarzida talqin qilish mazkur chegaraning ustuni bo'lib kelganligi ma'lum. Holbuki, sintaksisga "nutq tuzish haqidagi fan" sifatida qarash juda ko'p muammolarga oydinlik kiritishi idrok etila boshlaganiga ham ancha bo'ldi⁶. Bog'li nutq, yaxlit nutqiy asar, matnni o'rganish, ya'ni matnga gap – period – yanada yirikroq parcha – yaxlit butunlik tarzidagi darajalanishda yondashish antik davrdan – Aristotel va uning izdoshlaridan boshlangan⁷. Rus tilshunosligida matn ("tekst") tushunchasining rivoji o'tgan asrning 40-yillariga to'g'ri keladi. 1947 yilda A.I.Belich o'zining tilshunoslik fanlarining tasnifiga bag'ishlangan maqolasida til faktlarining grammatik tavsifida ma'no umumiyliги asosida bog'langan va muayyan sintaktik-semantik yaxlitlik tarzida namoyon bo'ladigan gaplarning butun zanjiriga alohida o'rin berilishi lozimligiga va bu "matn" tushunchasining yuzaga kelishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga molik ekanligiga e'tiborni qaratgan, ana shunday gaplar zanjiridagi o'zaro munosabat va aloqalarni tilshunoslikning sintaksis bo'limida o'rganishning maqsadga muvofiqligini ta'kidlagan⁸.

Gapdan katta birliklar, ya'ni "gaplarning hamkorligi" masalasi nemis tilshunosligida ham deyarli shu yillarda, xususan, 1949 yilda ko'tarilgan. Gaplar o'rtasidagi aloqalarni struktural shakllantiruvchi leksik takror, артикль,

⁶ Dolgova O.V. Sintaksis kak nauka o postroenii rechi. –M.: Visshaya shkola, 1980.

⁷ Bart R. Lingvistika teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. -M.: Progress, 1978, s. 444-445.

⁸ Belich A.I. K voprosu o raspredelenii grammaticheskogo materiala po glavnim grammaticheskim dissiplinam / Vestnik MGU, 1947, N 7, s. 22.

olmoshlar, ellipsis, fe'l zamonlari, takror bog'lovchilar, so'roq so'zlar kabi eng muhim vositalarni tadqiq etgan ishida K.Boost shunday yozadi: "Bir gapdan boshqasiga tortilgan iplar shu qadar ko'p va shunday pishiq to'rni hosil qiladiki, gaplarning chatishishi, ularning yagona to'r sifatida o'rib to'qilganligi haqida gapirish mumkin, chunki har bir alohida gap boshqalari bilan chambarchas bog'langan"⁹.

O'tgan asr 60-yillarining ikkinchi yarmidan boshlab "matn lingvistikasi" degan yo'nalish katta sur'at bilan rivojlanish pallasiga kirdi. Yaxlit nutqiy butunlik sifatidagi matn va uning tashkil etuvchi unsurlari, omillari, xususiyatlari turli nuqtai nazarlardan tadqiq etila boshlandi. Bu soha atrofida o'ziga xos, aytish mumkin bo'lsa, juda katta "shov-shuv" paydo bo'ldi. Hatto ayrim mutaxassislar matn lingvistikasini tilshunoslikning alohida sohasi emas, balki umuman, tilshunoslikning poydevori, bazasi deb hisobladilar. G'arbiy Yevropa mamlakatlarida matn lingvistikasi bo'yicha davriy nashrlar va ilmiy to'plamlar nashr etildi, maxsus ilmiy jamoalar tuzildi, monografiyalar bosildi, darsliklar, hatto maktablar uchun darsliklar chiqarildi¹⁰.

Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, frantsuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi¹¹. Rus tilshunosligida ham matn nazariyasi va lingvistikasi muammolari V.V.Odinov, I.R.Galperin, O.I.Maskalskaya, L.M.Loseva, Yu.M.Lotman, Z.Ya.Turayeva, N.D.Zarubina, E.V.Sidorov, O.L.Kamenskaya, A.I.Gorshkov, N.S.Valgina kabi ko'plab tilshunoslar

⁹ Moskalskaya O.I. Grammatika teksta. –M.: Visshaya shkola, 1981, s. 5-6.

¹⁰ Nikolayeva T.M. Lingvistika teksta. Sovremennoe sostoyanie i perspektivi / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. –M.: Progress, 1978, s. 5-39.

¹¹ **Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta.** –M.: Progress, 1978;

Moskalskaya O.I. Ko'rsatilgan asar, 6-12-betlar; **Galperin I.R.** Tekst kak ob'yekt lingvisticheskogo issledovaniya. –M.: Nauka, 1981, s. 5-7; **Deyk van T.A., Kinch V.** Strategii ponimaniya svyaznogo teksta / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 23. Kognitivnie aspekti yazika. –M.: Progress, 1988, s.153-211 va boshq.

tomonidan o‘rganib kelinadi¹².

Tilshunoslikdagi bu yo‘nalishdagi tadqiqotlarni atroflicha tahlil qilgan O.I.Maskalskaya o‘tgan asrning 60-70-yillariga kelib matnni lingvistik o‘rganishga bo‘lgan qiziqish benihoya ortganligini, dunyo tilshunosligida matn lingvistikasi bo‘yicha misli ko‘rilmagan miqdorda tadqiqotlar yuzaga kelganligini va matn lingvistikasi mustaqil tilshunoslik fani sifatida to‘la e‘tirof etilganligini ta’kidlar ekan, tadqiqotlardagi bu e‘tirofga tamal bo‘lgan asosiy qoidalarni quyidagicha guruhlariga bo‘lib umumlashtiradi:

1. Nutqning tugallangan fikr bildiradigan asosiy birligi gap emas, balki matndir; gap-fikr esa faqat xususiy holat, matnning alohida turidir. Matn sintaktik sathning oliy birligi hisoblanadi.

2. Konkret nutqiy asarlar – matnlarning asosida matn tuzishning umumiy tamoyillari yotadi; bu tamoyillar nutq sohasiga emas, balki til sistemasiga yoki til vakolatiga daxldordir. Bu jihatlar hisobga olinsa, shulardan kelib chiqilsa matnni faqat nutq birligigina emas, balki ayni paytda til birligi deb ham hisoblash kerak.

3. Boshqa til birliklari kabi matn lisoniy belgilar sistemasining qismidir.

4. Matnni alohida sathning nutqiy va lisoniy birligi sifatida har tomonlama o‘rganish tilshunoslik doirasidagi maxsus fan – matn lingvistikasini yaratishni taqozo etadi. O.M.Maskalskaya mazkur qoidalar, ayniqsa, birinchi bandidagi qoidalar turli shakllarda o‘sha davrdagi tadqiqotlarda takrorlanib, “yangi lingvistik yo‘nalishning jangovar shiori sifatida jaranglagani”ga e‘tiborni

¹² **Lotman Yu.M.** Struktura xudojestvennogo teksta. –M.: Iskustvo, 1970; Lingvistika teksta. Materiali nauchnoy konferensii. CH. I, II. –M., 1974; **Loseva L.M.** Kak stroitsya tekst. –M.: Prosvesheniye, 1980; **Odintsov V.V.** Stilistika teksta. –M.: Nauka, 1980; **Moskalskaya O.I.** Ko‘rsatilgan asar; **Galperin I.R.** Ko‘rsatilgan asar; **Zarubina N.D.** Tekst: lingvisticheskiy i metodicheskiy aspekti. –M.: Russkiy yazik, 1981; **Turayeva Z.Ya.** Lingvistika teksta. –M.: Prosvesheniye, 1986; **Sidorov E.V.** Problemi rechevoy sistemnosti. –M.: Nauka, 1987; **Kamenskaya O.L.** Tekst i kommunikatsiya. –M.: Nauka, 1987; **Kamenskaya O.L.** Tekst i kommunikatsiya. –M.: Visshaya shkola, 1990; **Gorshkov A.I.** Russkaya stilistika. –M.: Astrel –AST, 2001, s. 53-258; **Valgina N.S.** Teoriya teksta. –M.: Logos, 2004 va boshq.

qaratadi va g'arb olimlarining ana shunday fikrlaridan namunalar keltiradi: "Biz odatda alohida so'zlar bilan emas, gaplar va matnlar bilan gapiramiz" (X.Vaynrix). "Agar biz gapirsak, faqat matnlar bilan gapiramiz" (P.Xartman). "Til faqat matnlar shaklida va matn tuzish vazifasida kishilar o'rtasidagi aloqa vositasidir" (P.Xartman). "Biz tildan foydalanganimizda asosiy birlik so'z yoki gap emas, balki matndir" (M.A.K.Xellidey). "Bizning kunlarimizda tilning oliy va eng mustaqil birligi gap emas, balki matn ekanligi umum e'tirofiga sazovor bo'lib bormoqda" (V.Dressler)¹³.

Matn lingvistikasi shu tarzda shakllanib, rivojlanib bormoqda. Ammo rus tilshunosligida matn lingvistikasi o'zining o'rganish doirasiga keragidan ortiq ko'p masalalarni qamraganligi, boshqa fan sohalarining muammolariga aralashayotganligi, gap tushunchasini go'yoki inkor etayotganligi kabi da'volar bilan aytilgan tanqidiy fikrlar ham yo'q emas. Masalan, taniqli rus filologi R.A.Budagov dunyoning bir qator mutaxassislari tomonidan matn lingvistikasi bo'yicha yaratilgan tadqiqotlar jamlangan to'planning nashr etilishi¹⁴ munosabati bilan yozgan "Matn lingvistikasi" qay darajada lingvistikadir?" deb nomlangan maqolasida matn lingvistikasi insonning matnni yaratish, tuzish, tushunish, tarkiblash, kompozitsion yaxlitligini idrok etish kabi qobiliyatlarni o'rganmoqchi bo'ladi, holbuki, bu boshqa fanlarning vazifalarini o'z zimmasiga olish bo'ladi qabilida e'tiroz bildiradi. Matnning hajmini chegaralash masalasida ham bu yo'nalishning yo'li to'g'ri emasligini aytadi¹⁵. U shunday yozadi: "Matn lingvistikasi" yaratuvchilarining ilk niyatlari juda ham ezgu edi. Ilmiy-texnik taraqqiyotga, axborot asri talablariga javob berish. Tilda faqat kichik birliklargina emas, yirik birliklar ham mavjud ekanligini ko'rsatish. Matn oqimida gaplarning qo'shilish shakllari va vositalarini tadqiq etish. Bularning bari diqqatga sazovor va ularni qo'llab-quvvatlash kerak. Boshqa narsa – har jihatdan an'anaviy (deyiladigan) tilshunoslikka o'xshamaslikka intilish - printsipial e'tiroz tug'diradi... Yanada

¹³ Moskalskaya O.I. Ko'rsatilgan asar, 9-bet.

¹⁴ Novoe v zarubejnoj lingvistike. Vip. 8. Lingvistika teksta. –M.: Progress, 1978

¹⁵ Budagov R.A. Filologiya i kultura. –M.: MGU, 1980, s. 78-80.

qaltis, zaif joyi tilning yirik va kichik birliklarini bir-biriga qarama-qarshi qo'yishdir. Ayni paytda gapning, so'z yoki so'z birikmasining strukturasi nafaqat tadqiq etmasdan, balki hatto u bilan qiziqib ko'rmasdan turib, gaplarning qo'shilish tamoyillarini o'rganish mumkin emas..."¹⁶. Bunday e'tirozlarga qo'shib bo'lmaydi, chunki matn lingvistikasi matnni asosiy birlik deb hisoblar ekan, gaplar yoki so'z birikmalarining mavjudligini, ularning o'ziga xosliklarini, matn tarkibidagi o'rnini, umuman, an'anaviy tilshunoslik yutuqlari sifatida tan olingan qoidalarni aslo inkor etmaydi. Bu e'tiroz va tanqidiy fikrlarni mavjud muammolarga yanada sinchkovlik va hushyorlik bilan yondashish zaruriyatini unutmazlikka da'vat tarzida tushunish maqsadga muvofiq.

Turkiyshunoslikda matn masalasi birinchi o'laroq o'tgan asr 70-yillarining boshida taniqli tatar tilshunosi M.Zakiyev tomonidan qo'yilgan. Dastlab u bog'li nutqni mustaqil gaplar o'rtasidagi aloqani o'rganmasdan tadqiq yetib bo'lmasligini, chunki bog'li nutq hamisha turli usullar bilan o'zaro bog'langan gaplar zanjiridan iborat bo'lishini, shunga ko'ra bog'li nutqda gapdan yirik va murakkab bo'lgan "murakkab sintaktik butunlik" deb ataladigan birliklar ajratilishini (ular abzatsning qismi, abzats, yaxlit bob, ba'zan hatto yaxlit asar va sh.k.ga teng bo'lishini) ta'kidlaydi va yozadi: "Bog'li nutqda murakkab sintaktik butunlikni ajratish sof metodik maqsadni nazarda tutadi; u nutqning asosiy birligi bo'la olmaydi va boz ustiga gapga qarama-qarshi qo'yilishi mumkin emas"¹⁷.

1974 yilda nashr etilgan darsligida esa murakkab sintaktik butunliklarni "sintaktik butunliklar" ("sintaksik bōtennēr") deb nomlaydi va quyidagilarni yozadi: "Sintaktik butunliklar, ya'ni mustaqil jumalarning bog'lanishini o'rganish turkiy tillarda hali to'la yo'lga qo'yilgani yo'q. Holbuki, bu masala til ilmi uchungina emas, balki adabiyot ilmi uchun ham juda ahamiyatlidir. Chunki mustaqil jumalarning bog'lanishini bilmasdan turib, matnni, asarni, uning ayrim bo'laklarini, abzatslarini tugal uyushgan bir butun qilib tuzish juda

¹⁶ Budagov R.A.Ko'rsatilgan kitob, 85-b

¹⁷ Sovremenniy tatarskiy yazik. –M.: Nauka, 1971, s. 237

qiyin”¹⁸. 1984 yilda bosilgan o‘quv qo‘llanmasida olim endi matn lingvistikasi muammolarini atroflicha yoritgan va matnning yaxlit birlik ekanligini e‘tirof etgan. Kitobga “Matn sintaksisi” nomi bilan maxsus bo‘lim kiritgan va unda matn turlari, matnning mazmuniy, kommunikativ, struktur, grammatik butunligi, matn kompozitsiyasi, matn sintaksisi va lingvistik kategoriyalar kabi masalalar bo‘yicha fikrlar bayon qilingan¹⁹.

Ozarbayjon tilshunosligida matn sintaksisi va uning o‘ziga xosliklari masalasi K.M.Abdullayev tomonidan atroflicha monografik planda tadqiq etilgan. Ozarbayjon tilidagi matn, uning kommunikativ, struktur-semantik xususiyatlari, matn birliklari mavjud qarashlar va original kuzatishlar asosida tahlil etilgan²⁰.

O‘zbek tilshunosligida ham matn va uning tadqiqi borasida anchamuncha ishlar qilingan. O‘zbek til ilmida birinchilardan bo‘lib akademik G‘.Abdurahmonov 1980 yilning 10-12sentyabrida Toshkentda bo‘lib o‘tgan sobiq Ittifoq turkiyshunoslarining III konferentsiyasida matn nazariyasiga bag‘ishlangan ma’ruza qilib, muammoning mohiyati va yechimlari haqida o‘z fikrlarini bildirgan, bir qator matn turlarini ajratib ko‘rsatgan edi²¹.

Tilshunos olim A.G‘ulomov matnning mohiyati bo‘yicha o‘zining qimmatli fikrlarini bayon qilgan. U dunyo tilshunosligida kechayotgan jarayonlardan muttasil boxabar keng qamrovli olim sifatida “Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis” darsligi (M.Asqarova bilan hamkorlikda)ni qayta ishlab, to‘ldirib, uchinchi nashrini tayyorlar ekan, matn masalasini chetlab o‘tolmaydi, ixcham bir tarzda bo‘lsa-da, matn haqidagi qarashlarini kitobga kiritadi. A.G‘ulomov gapdagi fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to‘liqligi butun matndan anglashilishini ta’kidlab, uch abzatsdan tashkil topgan yaxlit matnni misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi: “1. Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo‘shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To‘liq fikrni,

¹⁸ Zəkıev M.Z. Xəzerge tatar ədəbi tele (Sintaksis). - Kazan, 1974, 257-bit

¹⁹ Zəkıyev M.Z. Xəzerge tatar ədəbi tele sintaksisi həm punktuatsiyase. -Kazan: Tatarstan kitap nəshriyati, 1984, 199-226-bitlər.

²⁰ Abdullayev K.M. Teoreticheskie problemi sintaksisa azerbaydjanskogo yazika: Avtoref. dis. ...d-ra filol. nauk. –Baku, 1984, s. 33-43.

²¹ III Vsesoyuznaya tyurkologicheskaya konferentsiya // Sovetskaya tyurkologiya. -Baku, 1981, N1, s.93.

odatda, gapdan yirik bo‘lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir komponenti sanaladi. 2. Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog‘langan bo‘ladi. Uning o‘z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo‘ladi. 3. Sodda gap butunlik sostavida ma‘lum sharoitlarda o‘zicha bir abzatsni tashkil qilishi mumkin... 4. Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruktsiya tekst sanaladi. Ayrim - uzluq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi. 5. Tekst bir butunlik bo‘lganligidan, u o‘z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo‘lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzatslarga, gaplarga) bo‘linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko‘rsatadi. Nutq tekst tusida namoyon bo‘ladi. 6. Tekst – yirik nutq parchasi, abzats esa tekstning bo‘lagi. Tekstning hamma ko‘rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma‘lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik. Tekstning bu xususiyatlarini hisobga olib, ba‘zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba‘zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab (so‘z birikmasi sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi), gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko‘ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta’kidlaydilar: bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo‘shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo‘ladi. Tekshiruvchilarning ko‘pchiligi bu sohani birinchi qarash bo‘yicha yoritmoqdalar.

Tekst sintaksisi o‘zbek tilshunosligida hali o‘rganilmagan”²². Ko‘rinadiki, A.G‘ulomov o‘zbek tili faktlaridan kelib chiqqan va dunyo tilshunosligidagi turli qarashlarni inobatga olgan holda matnning tabiati va

²² G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. -Toshkent: O‘qituvchi, 1987, 6-7-betlar.

mohiyatini aniq ko'rsatib bergan. Mazkur olti bandda birma-bir qayd etilgan qoidalar matnning asosiy umumiy xususiyatlarini o'z ichiga olgan. M.To'xsonov o'zining nomzodlik dissertatsiyasida makromatn va mikromatnni farqlagan holda o'zbek tilidagi mikromatn tarkibidagi unsurlarni bog'lovchi vositalar sistemasini tadqiq etgan.²³ Ammo ta'kidlash lozimki, garchi tadqiqotchi o'z oldiga badiiy nutqdagi mikromatnni o'rganishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa-da, ishda mikromatnning kogerentligi umumiy tarzda tekshirilgan, ya'ni aynan badiiy nutqdagi matnning bu boradagi o'ziga xosligi bilan bog'liq jihatlarga e'tibor qaratilgan emas. Lekin shunga qaramasdan, bu ish o'zbek tilshunosligidagi mikromatn va uning kogeziyasini monografik aspektda o'rganishga bag'ishlangan dastlabki tadqiqotlardan ekanligi bilan diqqatga sazovordir.

O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha umumlashtiruvchi, ta'limiy xarakterdagi ilk ishlardan biri A.Mamajonov tomonidan yaratilgan. Uning filolog-talabalar uchun mo'ljallangan "Tekst lingvistikasi" nomli maxsus kursida matn haqidagi ilmiy qarashlar tahlil etilgan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog'lanishi va bog'lovchi vositalari, matn birliklari aro sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar masalalari bayon qilingan²⁴. Keyinroq shogirdi M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda nashr yettirgan "Matn sintaksisi" nomli o'quv qo'llanmasida matnning struktur-semantik va stilistik jihatlari, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat atroflicha tahlil qilingan, tegishli xulosalar umumlashtirilgan²⁵.

N.Turniyozovning "Matn lingvistikasi" nomli qo'llanmasi ham ana shunday ta'limiy xarakterdagi ishlardan bo'lib, unda tegishli o'quv rejasiga muvofiq matn haqida umumiy ma'lumot, mikro va makromatn tushunchalari, matn uzvlari orasidagi turli munosabatlar kabi mavzular bo'yicha ilmiy ma'lumotlar berilgan²⁶.

xudojestvennoy rechi: Avtoref. diss. ...k-ta filol. nauk. -Tashkent, 1987.

²⁴ Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. -Toshkent, 1989.

²⁵ Mamajonov A., Abdupattoyev M. Matn sintaksisi. -Farg'ona, 2002.

²⁶ Turniyozov N. Ma²⁶ Tuxsanov M. Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogerentnosti v uzbekskoy tn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2004.

Matn muammolari bilan jiddiy shug'ullangan o'zbek tilshunoslaridan yana biri M.Hakimovdir. U asosiy maqsadi "ilmiy matn va uning birliklari orasidagi mazmuniy munosabatni ifoda etuvchi bog'lovchilar, ularning o'ziga xos xususiyatlari va vazifalarini aniqlashga yo'naltirilgan ishlarga hissa qo'shish, ilmiy matnda muallifning xususiy munosabati hamda uning turlarini belgilash"dan iborat bo'lgan nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlarini boy faktik materiallari asosida batafsil tadqiq etgan²⁷. M.Hakimov o'zbek tilidagi matnning pragmatik talqiniga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida esa matnni lingvistik pragmatika, G'arb falsafiy tilshunosligida shakllangan nutqiy akt nazariyasidan kelib chiqqan holda o'rgangan va matnda ochiq va yashirin ifodalanadigan mazmunlarning o'ziga xos qonuniyatlarini ko'rsatib bergan, ularning semantik, sintaktik, presuppozitsional va pragmatik mexanizmlariga daxldor qoidalarni konkretlashtirgan²⁸.

Dissertatsiyada o'zbek tilidagi matn lingvistikasi muammolariga nazariy jihatdan oydinlik kiritilgan, bir qator tamoman yangi fikrlar ilgari surilgan. Ammo g'arbcha yoki g'arb falsafiy tilshunosligi talqinida qo'llangan o'zbekcha atamalar shunchalik ko'p va ularni birdaniga anglab olish biroz qiyinki, muallif dissertatsiya oxirida "tadqiqot yo'nalishiga oid atamalar izohi"ni berishga majbur bo'lgan. Keyingi yillarda o'zbek tilshunosligida matn masalasining u yoki bu jihati tadqiqiga daxldor bir qator ilmiy maqolalar ham e'lon qilindi²⁹. Matn mummaolarini o'rganish va uning yaxlit ilmiy nazariyasini yaratishning xorijdagi faollaridan biri nemis tilshunosi R.Harveg 1974 yilda matn lingvistikasining tilshunoslikda to'liq asoslanishi uchun kamida yuz yil kerak bo'lishini ta'kidlagan edi³⁰. Ammo bugun bu gapning aytilganiga hali 40

²⁷ Hakimov M. O'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. n-di ...diss. – Toshkent, 1993.

²⁸ Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri ...diss. – Toshkent, 2001

²⁹ To'xsanov M. Mikromatn va uning kommunikativ yaxlitligi // O'zbek tili va adabiyoti, 1990, N5, 66-69-betlar; Shahobiddinova Sh., Isoqov Z. Matn va uni bog'lovchi vositalardan biri // O'zbek tili va adabiyoti, 2004, N6, 75-76-betlar; Muhamedova D. Mikromatn ko'rinishida kesimlarning teng aloqaga kirishuvi // O'zbek tili va adabiyoti, 2004, N6, 90-91-betlar; Muhamedova D. Matn va uning turlari / Istiqlol va til. 3-qism. -Toshkent, 2007, 17-19-betlar.

³⁰ Turniyozov N. Ko'rsatilgan asar, 15-bet.

yil ham bo'lgani yo'q. Lekin butun dunyoda muntazam va qizg'in olib borilgan jiddiy ilmiy izlanishlar, tadqiqotlarning tabiiy natijasi o'laroq "matn lingvistikasi" ("matn nazariyasi") nomi bilan bo'ladimi yoki "matn grammatikasi" ("matn sintaksisi") nomi bilan bo'ladimi, baribir, shunday bir yo'nalish alohida fan va o'quv predmeti sifatida shakllanganligi keng e'tirof etilgan va buni hech kim inkor qilmaydi. Demak, shunga ko'ra, tilshunoslikda matnga doir yaratilgan tadqiqotlarni uch katta guruhga bo'lish mumkin: a) matnning formal grammatik va ma'no qurilishiga oid ishlar; b) matnni turlicha idrok qilishga sabab bo'ladigan matn qurilishining shakliy va konseptual xususiyatlari tahliliga bag'ishlangan ishlar; v) matnning o'zini idrok qilishga oid ishlar. Yana shuni ta'kidlab aytish mumkinki, bugungi kunga kelib matnni o'rganishning yigirmadan ortiq usullari, metodlari ishab chiqilgan va ular tilshunoslik fanida keng qo'llanmoqda. Ulardan biri o'zbekcha matnlarni statistik usulda o'rganishdir. Matnni o'rganishning bu usuli haqida B.Yo'ldoshevning "o'rganishning lingvostatistik metodlari" uslubi qo'llanmasida izchil fikrlar bildirilgan, ya'ni unda turli vazifaviy uslubdagi matnlarni statistik metodlar asosida o'rganish usullari, ko'rinishlari, chastotali lug'atlar va ularni yaratish tamoyillari bayon qilingan³¹.1 Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlarini tahlil va tatbiq qilish ham matn lingvistikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu borada samarqandlik olimlar S.Karimov, B.Yo'ldoshev, D.O'rinboyevalarning tadqiqotlari e'tiborga sazovor. Tilshunoslikda matnni psixolingvistik jihatdan o'rganish ham o'ziga xos tarixiga ega. Ayniqsa, tilshunoslar I.Lisakova, A.A.Leontyev, N.S.Evchik, A.Shtern, T.A.Drozdovalarning bu boradagi tadqiqotlari diqqatga sazovor. Bu yo'nalishdagi ishlarda matnning yaralishi va tushunilishi bilan bog'liq jarayonlar, ya'ni inson psixologiyasi va matn yaratish qobiliyati o'rtasidagi bog'liqligi masalalari ko'rib chiqiladi.

O'zbekistonda ham bu yo'nalishda ishlar yuzaga kelmoqda. Xususan, I.Azimovanning nomzodlik dissertatsiyasida psixolingvistikadagi matnning mazmuniy pertseptsiyasiga oid matnni tushunishga ta'sir etuvchi umumnazariy

³¹ Yo'ldoshev B. Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlari (uslubiy qo'llanma). -Samarqand, 2008.

qarashlar sharhi berilgan, lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida aniqlanib, matnni tushunish jarayonining darajalari ko'rsatilgan, shuningdek, ishda matnning pertsepsiyasidagi birliklar aniqlanib, ularning formal-semantik xususiyatlari tahlil qilingan³².

Matn lingvistikasining yana bir muhim tarmog'i – badiiy matnni tadqiq qilish yo'nalishi ham, aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida yuqori darajada taraqqiy qilgan. 2009 yilda M.Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Mazkur doktorlik ishida badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo'lish tarzi o'zbek adabiyotining eng sara asarlari misolida tahlil qilingan, badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertestuallik muammosi faktik materiallar asosida tasnif va tavsif qilingan, badiiy matnni lingvopoetik tahlili tamoyillari ishlab chiqilgan, shuningdek, badiiy matnning shakllanish tarzi va unda ishtirok etuvchi lisoniy omillar o'rganilib, badiiy matnda fono-grafik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning poetik aktuallashtirish mexanizmlari aniqlangan³³.

2010 yilda himoya qilingan S.Boymirzayevaning doktorlik ishi matn hodisasi mazmuniy tuzilishining kognitiv mohiyatini monografik tadqiq qilishga bag'ishlangan³⁴. Ishda matn hodisasining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tadqiq etilgan, uning mazmunini shakllantirishga xizmat qiluvchi modallik va temporallik kategoriyalarining matn mohiyati bilanuzviy aloqadorligi ko'rsatib berilgan hamda matn mazmuni shakllanishining ijtimoiy hodisa ekanligi, uning muallif va retsipient ishtirokida kechadigan lisoniy kognitiv faoliyat mahsuli ekanligi ochib berilgan. Sh.Turniyazovanning nomzodlik ishi matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda mikromatn va uning turlari haqida mulohaza bildirilib, unda oddiy grafema (nutqda tovush), so'z

³² Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2008.

³³ Yuldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2009.

³⁴ Boymirzayeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2010.

va so‘z birikmalari ham matn maqomida kelishi mumkinligi dalillangan, mikro va makromatnlar voqelanishining derivatsion va umumiy xususiyatlari ilmiy talqini berilgan, matn komponentlarining matn strukturasiining derivatsion xususiyatlari yoritildi va bunda derivatsiya operatori vazifasida keluvchi semantik omil hamda leksik vositalar, matn komponentlarining pog‘onali munosabati xususida fikrlar bildirilgan.

2011 yilda himoya qilingan Sh.Haydarovning “Badiiy matnda partsellyativ konstruktsiyalarning qo‘llanilishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi ham matn obyektlaridan biri bo‘lgan partsellyativ konstruktsiyalar tadqiqiga bag‘ishlangan³⁵. Ishda partsellyativ konstruktsiyalar badiiy matn materiallari asosida lingvopoetik tadqiq qilingan, partsellyativ konstruktsiyalarning mohiyati, ularning ilova va boshqa konstruktsiyalardan farqli belgilari badiiy matndan olingan misollar asosida izohlanib, partsellyativ konstruktsiyalarning og‘zaki va badiiy nutqqa xoslanishi, ularning o‘ziga xos tomonlari tahlil etilgan hamda partsellyativ konstruktsiyalarning voqelanishiga ko‘ra tasnifi ishlab chiqilib, partsellyativ konstruktsiyalar grammatik va lingvopoetik jihatdan tavsiflangan. Ko‘rinadiki, matn lingvistikasi yuzasidan turli yo‘nalish va aspektlarda tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda. Matnni tadqiq qilishning yanada yangi sohalarini topish biz magistrantlarning vazifamiz hisoblanadi.

1.2. Badiiy matn va uning o‘ziga xos xususiyatlari

Badiiy matn va uning tarifi borasida so‘z ketganda tilshunos olim M.Yo‘ldoshevning quyidagi fikrlarini keltirib o‘tmoqchimiz.

Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o‘zida turli uslub ko‘rinishlarini muallif ixtiyoriga ko‘ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo‘lgan g‘oyat murakkab butunlik hisoblanadi.

³⁵ Haydarov Sh. Badiiy matnda partsellyativ konstruktsiyalarning qo‘llanilishi. Filol.fan.dokt...dis. Toshkent, 2011.

Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo'lganidek qat'iy mantiq, soddalik, tushunarlilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to'la-to'kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko'tariladi. Ohangdor, jozibador so'zlar ko'p qo'llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg'un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi.

Insonni ruxan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, xayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan.

Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi. Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, sheva so'zlariga, tarixiy va arxaik so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek ibora, maqol, matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har qanday matn o'ziga xos sistemadir. Buni o'zaro bir-birini taqazo qiladigan halqalar majmuiga o'xshatish mumkin: tovush(harf)lar – so'zlar – iboralar – gaplar – abzats – bo'lim, qism, boblar.

Matn tarkibidagi bu uzvlarning o'zaro munosabati gapdagi so'zlarning bir-biri bilan bo'lgan munosabatiga o'xshaydi. Lekin matnning tarkiblanishi gapdagi tarkiblanishdan tubdan farq qiladi. Gapning sintaktik qolipi turg'unlashgan, asrlar davomida shakllangan, hamma uchun qulay foydalaniladigan va deyarli o'zgarmas bo'ladi. So'zlovchi yoki muallif o'z niyatiga ko'ra mazkur qoliplardan ixtiyoriy ravishda foydalanaveradi. Matndagi holat bundan boshqacharoq. Matnda so'zlar orasidagi munosabatdan ko'ra gaplar o'rtasidagi aloqadorlik muhim hisoblanadi. Agar gaplararo ham mazmunan, ham shaklan aloqadorlik mavjud bo'lmasa, matn butunligi haqida ham gapirish mumkin

emas. Badiiy matndagi kompozitsion butunlik tushunchasi makon va zamon muvofiqligi, ifoda va qolip uyg'unligi hamda motivatsion yaxlitlik tushunchalari bilan uzviy bog'liq. Badiiy matnni lisoniy taxlil qilish jarayonida bunday bog'liqliklarga alohida e'tibor qaratish lozim.

O'zbek tilshunosligida badiiy matn tahliliga oid tadqiqotlarni xususiyatiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin. Mumtoz asarlar tili va uslubini o'rganishga oid tadqiqotlar (A.Shomaqsudov, A.Ahmedov, X.Mamatov, A.Karimov, Z.Hamidov, X.Bektemirov, M.Rustamov, Z.Xolmonova, T.Jumayev, M.Tojiyeva, R.Zohidov, I.Nosirov, X. Usmonov, B.Abdushukurov), she'riy asarlarning tili va uslubini o'rganishga oid tadqiqotlar (X.Nazarova, B.Choriyev, B.Yoriyev, S.Karimov, B.Umurqulov, S.Boboyeva, G.Keldiyorova, S.Normamatov), nasriy asarlar tadqiqiga oid ishlar (I.Qo'chqortoyev, Q.Samadov, E.Qilichev, F.Nasriddinov, B.Fayzullayev, U.Nosirov, H.Shamsiddinov, M.To'ychiyev, B.Yo'ldoshev, M.Yo'ldoshev, R.Normurodov, Yo.Saidov, S.Boymirzayeva, M.Qambarov, M.Qosimova, L.Jalolova, A.Hasanov, A.Abdullayeva), dramatik asarlarning til xususiyatlari o'rganilgan tadqiqotlar (E.Abdiyev, Sh.Kazakov, F.Bobojonova), folklor asarlari til xususiyatlari o'rganilgan tadqiqotlar (Sh.Shoabdurahmonov, S.Tursunov, G.Jumanazarova), badiiy matn lingvopoetik asosda tahlil qilingan tadqiqotlar (I.Mirzayev, G.Muhammadjonova, D.Shodiyeva, M.Yakubbekova, Sh.Toshxo'jayeva, D.Shodmonova), badiiy matn tahlilining umumiy xususiyatlari haqida baxs yurituvchi nazariy xarakterdagi tadqiqotlar (R.Qo'ng'urov, I.Qo'chqortoyev, S.Karimov, B.Yo'ldoshev, M.Yo'ldoshev), badiiy matn antropotsentrik talqinda tadqiq etilgan tadqiqotlar (D.Xudoyberganova, Sh.Maxmaraimova)³⁶.

1.3. Badiiy matnni tahlil qilish tamoyillari

1.3.1. Matn tiplarini aniqlash

³⁶ Qarang: Umurqulov B. O'zbek badiiy nasrining lingvo-uslubiy shakllanish asoslari. Fil.fan.dok (DSc). diss. – Toshkent, 2020.

Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo‘lganidek, o‘ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo‘nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: *tematik* va *kompleks* tahlil.

1. Tematik tahlil deganda, biror bir badiiy asarni tilning bir jihati bo‘yicha va ma’lum tamoyil, usullar bo‘yicha tahlil qilish nazarda tutiladi. Tematik tahlil asosan, til sathlaridan biri bo‘yicha amalga oshiriladi. Masalan, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” nomli romanini leksik-semantik jihatdan tahlil qilamiz, deylik. Asardagi lug‘aviy birliklar (ayrim so‘zlar, iboralar, maqollar, matallar, aforizmlar) ajratib olinadi. Lug‘aviy birliklar asar badiyatiga qay darajada xizmat qilishi, an’anaviy yoki individual ekanligi aniqlanadi. Matn komponentlarini birikish usullari alohida o‘rganiladi. Matn tiplari va uning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

2. Kompleks tahlil. Tilning barcha sohalariga xos birliklar va ularning muayyan bir asarda qo‘llanishini matnning umumiy mazmuni, janri, tarkibiy tuzilishi bilan o‘zaro bog‘liqlikda olib o‘rganish kompleks tahlilning asosini tashkil etadi. Bu xildagi tahlil umumfilologik yo‘nalish, mazmun va xarakter kasb etadi. Shuning uchun matnni tahlil qilishdan avval adabiyotshunoslik va tilshunoslik bilan aloqador sohalarning tamal qonuniyatlaridan albatta xabardor bo‘lishimiz kerak. Bunday tahlil xususiylkdan umumiylikka o‘tish tamoyiliga muvofiq olib boriladi. Kompleks tahlil biror bir ijodkorga bag‘ishlangan bo‘ladi. Bunday tahlilni bir asarni turli sathlar bo‘yicha yoki bir necha asarni bir sath bo‘yicha o‘tkazish mumkin. Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani lingvopoetikasi (til sathlari bo‘yicha). Yoki Abdulla Qodiriy asarlari lingvopoetikasi. Bunda adib qalamiga mansub barcha asarlarning lisoniy xususiyatlari tekshiriladi va natijalar umumlashtirib tahlilga tortiladi. Bu oson ish emas. Shuningdek, bir yoki ikki kishining ishi ham emas. Adib asarlarini har taraflama tekshirish, tahlil qilish, shu kungacha qilingan barcha ishlarni bir joyga to‘plash, tasniflash, indeksli ma’lumotlar bazasini yaratish, zaruriy lug‘atlarni tayyorlash va boshqa ishlarni amalga oshirish jadal sur’atlar bilan rivojlanib

borayotgan lingvopoetikaning faoliyat doirasiga kiradi. Adabiyotshunoslikda B.Fransning V.Shekspir asarlari tiliga bag'ishlangan «Shakespeare grammatik» deb atalgan yirik hajmli asari alohida e'tiborga molik ish sifatida e'tirof qilinadi. Unda shoir ijodi tilning barcha sathlari bo'yicha tahlilga tortiladi. Shu bilan birga ijtimoiy tuzum, shoirning falsafiy dunyoqarashi, hayot tarzi, shoirning zamondoshlarining shoirga munosabati yoki shoirning o'z zamondoshlariga munosabati, davr bilan bog'liq estetik tafakkur tarzi va hokozolar haqida ham ma'lumotlar berib boriladi. Mazkur tadqiqotdan faqatgina shoir asarlarining tili emas, balki o'sha davr tili haqida ham noyob ma'lumotlarni olish mumkin³⁷. Lekin shuni unutmash kerakki, badiiy asar tom ma'noda estetik voqelikdir. Uni tematik tahlil qilamizmi, kompleks tahlil qilamizmi bundan qat'i nazar, asarning estetik hodisa sifatidagi mohiyatini nazardan chetda qoldirmasligimiz kerak.

1.3.2. Badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishning o'ziga xosligi

Biror bir she'rni, hikoya yoki romanni o'qiyotganimizda asar mazmunini yakka-yakka so'zlardan yoki ayrim iboralardangina emas, balki matn deb ataluvchi butunlik bilan munosabatga kirishgandan so'nggina anglay boshlaymiz. Badiiy asarni gazeta o'qigandek o'qib bo'lmaydi. Badiiy asarni o'qish uchun ham alohida tayyorgarlik kerak. Voqealar tizimini kuzatib borish bilangina asar o'qigan bo'lib qolmaysiz. O'zingizda faol o'qish tarzini shakllantirishingiz zarur, aks holda asar o'qish shunchaki vaqt «o'ldirish» mashg'uloti bo'lib qolaveradi. Xo'sh, faol o'qish tarzini shakllantirish uchun nima qilish kerak? Buning uchun yozuvchi va matn bilan haqiqiy muloqotga kirishishingiz talab qilinadi. Ularga o'zingizning savollaringizni muntazam berib borishingiz zarur. Matnni har tomonlama tahlil qilib borishingiz kerak. Matn mohiyatiga kirib borish uchun avvalo tilshunoslik va adabiyotshunoslikning tamal qonuniyatlaridan xabardor bo'lish lozim. Quyida sizga havola

³⁷ Bu haqda qarang: Wellek R. Edebiyat teorisi.-Izmir. Akademi kitabevi. 1993.

qilinayotgan tahlil tartib i qat'iy-qotma tartib emas, uni tahlil obykti va metodiga qarab o'zgartirishingiz mumkin.

Dastlabki tayyorgarlik. Har qanday badiiy asarni o'qish uchun dastlabki tayyorgarlik zarur bo'ladi. Bu tayyorgarlik aslida avtomatik tarzda namoyon bo'ladi. Masalan, biror bir asarni o'qimoqchi bo'lganingizda asar muqovasining o'ziyoq sizga dastlabki ma'lumotlarni beradi. Muqovaning bezatilishi, muallif ismi-sharifi, hatto roman deb yozib qo'yilgan bo'lsa, o'sha so'zning o'zi ham matn bilan munosabatga kirishishingizni ta'minlaydi. Biz aytmoqchi bo'lgan tayyorgarlik ham shunga yaqin faqat biroz vaqt, biroz qunt va jiddiyat talab qilishi bilan farqlanadi. Bu tayyorgarlikni to'rt odimda umumlashtirishga harakat qildik.

Birinchi qadam. Matnga aloqador ma'lumotlarni o'rganish.

- Asarning nomi, yozuvchisi, nashr etilgan yili va joyi. Hajm belgisiga ko'ra matn turini aniqlash.

- Matn haqidagi yozuvchining yoki nashrga tayyorlovchining kirish so'zi.

- Matn turini aniqlash.

Ikkinchi qadam. Matn tuzilishini o'rganish.

- Matnning tashkil tarzini o'rganish. Bob, fasl, qism, bo'lim va ularning nomlarini, nazmiy asar bo'lsa bayt, misra kabi tashqi xususiyatlarini aniqlash.

- Yordamchi qismlarini aniqlash. Epigraf, epilog, agar nazmiy asar bo'lsa sarlavha, atov so'zi bayt, misra kabilarni aniqlash.

Uchinchi qadam. Matnni birinchi marta o'qish. Matnni sinchiklab o'qish va tushunilishi qiyin bo'lgan joylarni belgilab borish, o'qish jarayonida e'tiborni tortgan so'z, ibora, maqol-matal va ayrim epizodlar yoniga belgi qo'yib borish tavsiya qilinadi.

To'rtinchi qadam. Matn va ijtimoiy hayot o'rtasidagi aloqani o'rganish.

-Matn qaysi davrda, qayerda, qanday ijtimoiy muhitda yozilganligini aniqlash.

-Matnda qalamga olingan voqealar qaysi hudud va qaysi davr uchun xosligini aniqlash. Matnning ifoda maqsadi va mazmuniga ko'ra turini belgilash.

-Matn yozilgan davr va yozuvchi mavqei. Yozuvchiga zamondoshlarining munosabati va yozuvchining zamondoshlariga munosabati.

-Yozuvchining boshqa asarlari va siz tahlil qilayotgan asari o'rtasidagi aloqadorlik. Bu asarning boshqa asarlardan farqi.

Matn va til estetikasi. Sizga ma'lumki, til kommunikativ (aloqa quroli, vositasi), ekspressiv (fikrlarni ifodalash), konstruktiv (fikrlarni shakllantirish), akkumulyativ (ijtimoiy tajriba va bilimlarni to'plash, saqlash) kabi bir necha funksiyalarni bajaradi. Shunga ko'ra matndagi til birliklari muayyan maqsadga yo'naltirilgan bo'ladi (ya'ni, kim-nima, kimga-nimaga, kim haqida-nima haqida).

Birinchi odim. Badiiy nutq ko'rinishlarini belgilash.

-Monologik nutq, dialogik nutq, parallel nutq. Ichki nutq, tashqi nutq. Qahramonlarning yozma nutqlari, gazeta va jurnallardan olingan nutq ko'rinishlari.

-Hikoyachi shaxsini aniqlash. Kim hikoya qilyapti? Hikoyachi kim haqida gapiryapti? Hikoyachi o'zini bevosita ifodalayaptimi yoki bilvosita?

-Hikoyachi nutqining ko'rinishlarini belgilash: xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

-Qahramon shaxsini aniqlash. Bosh qahramon kim? Qaysi toifa-tabaqa yoki ijtimoiy qatlam vakili? Qahramon fe'l-atvori, dunyoqarashini aniqlash.

-Qahramon nutqining ko'rinishlarini belgilash. Xolis nutq, munosabatli nutq. Ichki nutq, tashqi nutq.

Ikkinchi odim. So'zning estetik vazifasi.

-Badiiy asarda yozuvchi tomonidan atayin qo'llangan so'zlarni aniqlash. Nega aynan shu so'zni qo'llaganligi, bu so'zning asar mazmuni va estetikasi uchun qay darajada ahamiyat kasb etishi haqida fikr yuritish.

-Tarixiy, arxaik va yangi so'zlarni aniqlash, ma'nosini izohli lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'rni va sababini belgilash.

-Iste'mol doirasi chegaralangan so'zlar(kasb-hunar so'zlari, shevaga oid so'zlar, chet va dag'al so'zlar)ni aniqlash, ma'nosini zaruriy lug'atlarga asoslanib sharhlash. Ularning asarda qo'llanilish o'rni va sabablarini izohlash.

-Ma'nodosh, shakldosh, paronim va zid ma'noli so'zlarni aniqlash. Ularning asar mazmuniga qanday ta'sir etganligi haqida mulohaza yuritish.

-Fonetik-fonologik o'ziga xosliklarni belgilash. Tovush takrori, tovush tushishi, tovushlarning qavatlanishi kabi hodisalarning asarda qo'llanilishi va ular yordamida erishilgan ekspressivlik haqida fikr yuritiladi.

-Matndagi morfologik o'ziga xosliklarni aniqlash. Masalan, ot so'z turkumidagi so'zlarni ketma-ket keltirish yoki takrorlash orqali erishilgan ta'sirchanlik, sifatlarni uslubiy maqsadlarda qo'llash, olmoshlarning matndagi vazifasi, fe'l nisbatlaridan emotsional-ekspressiv maqsadlarda foydalanilganlik kabilarni aniqlash.

-Matnning sintaktik o'ziga xosliklarini aniqlash. Yozuvchi tomonidan atayin qo'llanilgan so'z birikmalarini topish va nega qo'llanilgani haqida fikr yuritish. Gap turlarini aniqlash. Qaysi turdagi gaplardan ko'proq foydalanilganligini belgilash va yozuvchining maqsadi haqida fikr yuritish. So'z tartibi, inversiya, antiteza, parallelizm, ellipsis kabilar.

- Abzats. Abzats qismlarinig joylashtirilishi. Tema-rematik munosabat. Abzatslarni bir-biriga bog'lovchi vositalar. Distant va kontakt aloqa. Mazmuniy o'q, mazmuniy yaqinlik va mazmuniy izchillik tushunchalari abzats tahlili asosida sharhlanadi.

Badiiy matn va tasviriy vositalar. Har qanday badiiy asarning ta'sirchanligini unda qo'llanilgan badiiy tasvir vositalari ta'minlaydi. Ularsiz badiiy asar quruq va zerikarli bo'ladi. Chunki kitobxon uchun asarda qalamga olingan voqealargina muhim emas. Balki, voqealar qanday ifodalangani ahamiyatlidir. Yozuvchining mahorati badiiy tasvir vositalarini qay darajada ishlata olishiga bog'liq bo'ladi.

-Metafora, metonimiya, sinekdoxa, kinoya, o'xshatish, farqlash, jonlantirish, mubolag'a, kichraytirish, antiteza, parafraza, oksyumoron kabilarni aniqlash va ularning badiiy matndagi o'rnini, ahamiyatini yoritish.

-Ibora, maqol va matallar, hikmatli soʻzlar, taʼsirchan birikmalarni belgilash. Kimning nutqida, qanday muhitda, qay maqsadda, oʻrinli-oʻrinsiz qoʻllanilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

-Matnlararo aloqadorlikni aniqlash. Matn variantlarini qiyoslash. Matn ichida qoʻllanilgan oʻzga matn koʻrinishlarini (nazira, taqlid, naql, hadis, rivoyat, miflar, afsonalar, didaktemalar) aniqlash va asar mazmuni bilan qay darajada uygʻunligi haqida fikr yuritish.

G.Estetik hodisa sifatida matn.

Badiiy asar agar kitobxonlar eʼtiborini tortgan boʻlsa, albatta bu asar haqida gazeta, jurnallarda, turli adabiy tanqidiy kitoblarda, ilmiy tadqiqot ishlarida u yoki bu darajada fikr-mulohazalar berilgan boʻladi. Asar haqidagi tanishtiruv maqolalar, taqrizlar munaqqidlarning fikrlari bilan tanishish fikr ufqingizni kengaytiradi. Shuningdek, tahlil xolisligini taʼminlashga yordam beradi.

Yozuvchi uslubi va asar yozilgan davrdagi yetakchi uslublarni aniqlash. Asar tili va davr tili oʻrtasidagi aloqadorlikni aniqlash. Asarning boshqa tillarga tarjima qilinishi, adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan asar ahamiyatini belgilash kabilar tahlil tugalligiga xizmat qiluvchi omillar hisoblanadi.

I bob bo'yicha xulosa

1. Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, frantsuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi;

2. Turkiyshunoslikda matn masalasi birinchi o'laroq o'tgan asr 70-yillarining boshida taniqli tatar tilshunosi M.Zakiyev tomonidan qo'yilgan. Dastlab u bog'li nutqni mustaqil gaplar o'rtasidagi aloqani o'rganmasdan tadqiq yetib bo'lmasligini, chunki bog'li nutq hamisha turli usullar bilan o'zaro bog'langan gaplar zanjiridan iborat bo'lishini, shunga ko'ra bog'li nutqda gapdan yirik va murakkab bo'lgan "murakkab sintaktik butunlik" deb ataladigan birliklar ajratilishini ta'kidlaydi;

3. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi;

4. Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo'lganidek, o'ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo'nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: *tematik* va *kompleks* tahlil.

II BOB. ACHINISH HISSIY TUSHUNCHALARNI IFODALASHDA TIL BIRLIKLARINING O'RNI

2.1. Konsept lingvomadaniy tushuncha sifatida

XX asrning oxirlariga kelib, til va madaniyat muammosi masalasini o'rganishni maqsad qilgan tilshunoslikning yangi sohasi lingvokulturologiya jadal rivojlandi. Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlari o'rtasida umumlashma fan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro ta'siri va bog'liqligi, bu bo'liqlikning shakllanishi hamda yaxlit bir sistema sifatida til va tildan tashqarida aks etishi kabi hodisalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Professor A.Mamatov til tizimini kognitiv jihatdan tahlil qilish borasida fikr yuritar ekan, shunday deb yozadi: "Kognitiv fan kognisiya bilan shug'ullansa, kognitiv tilshunoslik kognisiyaning, ya'ni bilishning tilda aks etishini, verballashuvini tadqiq qiladi. Tilga bo'lgan kognitiv yondashuv – bu til shaklining oxir-oqibat inson ongi, fikri, bilish strukturalarining aks ettirilishidir. Kognitivlik o'z tuzilishiga ko'ra insonning bilish faoliyatiga tayangan barcha tipdagi bilimlarning tizimlashishini ifodalaydi³⁸ .

Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spesifik qoidalarni o'rganadi hamda millatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi. Lingvokulturologiyaning vazifasi shundan iboratki , u til birliklarining madaniy mazmunini o'zga til elementlari va madaniyatining tanish simvolik "kodlari bilan ushbu ikki soha uchun ham umumiy bo'lgan asosiy kategoriyalardan biri, muhim o'rganish obyekti- bu konseptdir. Bu atamani ilk bor 1928-yilda rus tilshunosi Askoldov o'z

³⁸ Mamatov A. E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari: Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari.-Andijon,2012/- B.212-219.

maqolasida qo‘llagan. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir³⁹” deb izoh bergan. Konsept tushunchasining lug‘aviy ma’nosi ustida ham ko‘pgina olimlar har xil fikrlarni bildirishadi. Unga ko‘ra mantiqiy kategoriya, amaliy falsafa tushunchasi, milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida qaraydiganlar ham bor. “Konsept”- lotincha “conceptus” so‘zidan olingan bo‘lib, “tushuncha” ma’nosini bildiradi. Kognitiv atamalar lug‘atida esa konsept atamasiga quyidagicha ta’rif beriladi: konsept bizning tafakkurimizdagi aqliy va psixik resurslarning inson bilim va malakalarida aks etishiga xizmat qiladigan tushunchadir. “Konsept” atamasi zamonaviy tilshunoslikda biror bir leksik birlikning tafakkurdagi obrazini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Kundalik ilmiy ijodda esa konsept atamasi “tushuncha” bilan sinonim sifatida qo‘llaniladi. Tilshunoslikning yangi yo‘nalishi lingvomadaniyat til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganadi. Konsept uning markaziy tushunchasi hisoblanadi. Professor N.Mahmudov lingvokulturologiyada (lingvomadaniyat) konseptning o‘rganilishi xususida shunday yozadi: “Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e’tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunoslikda bu yo‘nalish nihoyatda keng tarqalganini ko‘rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog‘iga yetish mushkul. Hatto so‘nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag‘ishlangan⁴⁰”. Garchi ushbu atama kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya uchun ham muhim kategoriya hisoblansada, uning ushbu fanlardagi izohi farqlidir. Ushbu termin tilshunoslikda o‘tgan asrning 80-yillariga qadar tushuncha so‘ziga sinonim sifatida ishlatilgan bo‘lsa, bugungi kunga kelib uning izohi tushuncha terminiga nisbatan kengayganini ko‘rish mumkin.

Konsept tushunchasi deyarli barcha atoqli tilshunoslar tomonidan keng tadqiq qilinish, ularning barchasi ushbu tushunchani turlicha individual tarzda

³⁹ Аскольдов С.А. Концепт и слово// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология.- М:Academia. 1997.- С.267-280

⁴⁰ Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab// O‘zbek tili va adabiyoti-T.:2012, 3-16-b.

talqin qilishadi. Y.A.Stepanov va S.A.Askoldovning fikri bir biriga juda yaqindir, ular konseptni “ mantiqiy kategoriya” sifatida talqin etishadi. Ya’ni Askoldovning fikricha “konsept bu madaniyat elementlaridan birining kishi tafakkurida shakllangan shaklidir, xuddi shu shaklda madaniyat kishining mental dunyosiga kirib boradi”. Yana bir rus tilshunosi V.A.Maslova konsept ma’nosiga ko’p qirrali tuzilma sifatida qarab, nafaqat til egalari tomonidan o’ylanadigan, balki ular o’zlari his qiladigan hayajon, baho, milliy obraz va konnatatsiyani o’z ichiga olishini ko’rsatadi. Konsept markazida qadrlilik turishi, u madaniyat tadqiqiga xizmat qilishi, madaniyat asosida aynan qadrlilik prinsipi yotishini ham o’z fikrlarida bayon etgan. Qolaversa, har bir konsept murakkab mental uyg’unligi, ma’noviy tuzilishidan tashqari insonni ifodalayotgan obyektga munosabati va umuminsoniy yoki umumiy, milliy-madaniy, ijtimoiy, til egalariga tegishli, shaxsiy individual komponentlarni o’z ichiga olishini ta’kidlaydi⁴¹ . Lingvomadaniy konsept barcha til egalari uchun dunyoqarash modeli vazifasini o’taydi. Lingvomadaniy konsept milliy xarakterning shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi madaniyat vositasi hisoblanadi. Lingvomadaniyatda madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan tushuniladi. O’zbek tilshunosligida ham “konsept” tushunchasi turli talqinga ega. Masalan, Sh.Safarov “moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushunchaning tug’ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishi”ni ta’kidlaydi⁴² . O’Q.Yusupov konseptni “tashqi yoki ichki dunyodagi biror bir narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo’lgan ijobiy, salbiy, neytral munosabatlar, ya’ni baholashlardir”, deb belgilaydi. Tushuncha va konseptni farqlashda olim quyidagicha fikr bildiradi:” konsept bilan tushunchani aysbergga o’xshatish mumkin. Agar konsept aysberg bo’lsa, uning

⁴¹ Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.:”Академия”, 2001.-с.208.

⁴² Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik.-Jizzax: Sangzor,2006.- B.91

suvidan chiqib turgan qismi tushunchadir”⁴³ . Yuqoridagi fikrlarni o‘rganish natijasida shunday xulosaga kelish mumkinki, konsept tushunchasi har bir shaxs uchun individual va jamiyat uchun umummilliy bo‘lgan, ong, til va ruhiyatning bog‘liqligida kechuvchi jarayondir, tilshunoslikda yanada chuqur o‘rganishni taqozo etadigan mavzu. Kognitiv tilshunoslik – dunyoning lisoniy tasvirida muayyan konseptning mohiyati va dunyo voqeliklari bilan bog‘liqligini o‘rganuvchi fandır. Konsept esa kognitiv tilshunoslik fanining asosiy kategoriyalaridan biri bo‘lib, madaniyat va inson o‘rtasidagi aloqa o‘rnatuvchi elementdir. “Konsept” termini 90-yillardan beri lingvistikada qo‘llanilib kelinmoqda. Konsept tushunchasi hali hamon bitta umumiy izoh yoki talqinga ega emas. Konseptlarning o‘rganilishi bo‘yicha eng atoqli tilshunoslaridan biri S.A.Askoldov hisoblanadi. U konseptga “bu bir tur yoki boshqa turdagi tushunchalar haqida fikrlash jarayonini o‘zida aks ettiradigan birlikdir” deb izoh bergan. N.D.Aryutunova konseptni filosofiyadagi amaliy tushuncha bo‘lib, milliy an‘ana, hayotiy tajriba, din, ideologiya, folklor, san‘at obrazlari kabi ko‘plab faktorlar va fikrlash jarayoni o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiradi.

Konsept “inson va dunyo o‘rtasida bog‘liqlik o‘rnatadigan madaniy qatlamni” o‘zida namoyon qiladi. S.G.Vorkachev bu tushunchani “Konsept–tildagi o‘z ifodasi va lingvokulturologik spetsifikasiga ega tushuncha, tasavvur va bilimlar to‘plamidir”, deydi. Bu madaniy tushuncha va tasavvurlarning verballashgan fikrni ham anglatadi. Konsept milliy til va milliy tafakkurga tegishli elementdir. Abstraktlikning yuqori bosqichida semantik shakllanish konseptning o‘ziga xosligidir”. Turli tilshunoslarning ilmiy ishlarini solishtirish natijasida ko‘plab xususiy xulosalar qabul qilindi. Konsept tushunchasining tilshunoslikda qabul qilinganligi madaniyat, ong, tafakkur va til birligining asosiy o‘ziga xosliklarini aniqlashda, lingvistikaning kulturologiya, falsafa va kognitologiya aspektlari qildi. Lingvistik adabiyotlarda “konsept” tushunchasiga turlicha yondashuvlar mavjud, shu sababli ham bu termin haqida juda ko‘p izohlar mavjud,

⁴³ Yusupov O‘.Q-Ma’no, tushuncha, konsept va lingvokulturologiya atamaları xususida// Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlarida: Ilmiy amaliy konferensiya materiallari. - Toshkent, 2011, 49-bet

turli yondashuvlar natijasida esa konseptning tasniflari ham turlicha aniqlanadi. I.A.Sternin konsept strukturasi bazali qatlamni ajratib ko'rsatib, unda konkret voqelikning belgilari, universal predmet-kod mavjudligini ham aniqlaydi. Qolaversa bu kod konseptni, shuningdek ba'zi qo'shimcha konseptual belgilarni fikr operatsiyalari uchun kodlashtiradi. Konseptning rivojlanishi, uning boshqa konseptlar bilan aloqasini o'zida jamlagan kognitiv qatlam konseptual belgilar orqali aks etib o'zining konseptual qatlamini to'ldirib boradi. Baza qatlami va qo'shimcha kognitiv belgilarning mosligi konseptning hajmini tashkil qilib, uning strukturasi aniqlaydi. Shunday qilib, bazadagi kognitiv qatlam obrazli yadro bilan har qanday konseptning ajralmas tarkibiy qismi sanaladi.

Madaniyatga asoslangan tilshunoslik nuqtai nazaridan, madaniy ahamiyatga ega bo'lgan hodisalar va mavjudlik xususiyatlarini lisoniy belgilar shaklida o'ziga xos belgilashni tushunish uchun bir qator ilmiy tadqiqotlar va urinishlar amalga oshirilgan. Shu ma'noda tilshunoslik va madaniyatshunoslikka oid tadqiqotlar, birinchi navbatda, E.M.Vereshchagin va V.G.Kostomarovlarning "So'zning tilshunoslik va mintaqashunoslik nazariyasi" (1980) nomli mashhur kitobi alohida ahamiyatga ega.

Til birliklarini shaxsning ijtimoiy va tabiiy muhitidagi mavjudligining uzviy qismi sifatida ko'rib, tilshunoslar tilning lingvomadaniy yoritilishi bu tilni xorijiy yoki mahalliy til bilan taqqoslab o'rganishdir, degan xulosadan kelib chiqadi. Shuning uchun hissiyotlar va tushunchalar o'rganish birliklari sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni faqat ma'lum bir etnik, milliy-madaniy jamoaga obyektiv ravishda xos bo'lgan voqelik faktlari (*kiyim, binolar, taomlar, marosimlar va boshqalar nomlari*), bo'shliqlar (*lakunalar*), ya'ni voqelikning noma'lum belgilarning sezilarli darajada yo'qligi, qoida tariqasida, bir tilning leksik tizimida boshqasiga nisbatan tushunish uchun ma'lum bir xalqning madaniyati haqida qo'shimcha ma'lumot talab qiladigan o'ziga xos va mavhum nomlarning mazmunli xususiyatlarini ifoda etadi.

So'zga lingvomadaniy yondoshuvda u yoki bu hodisa aksiomatik jihatdan madaniy ahamiyatga ega bo'lib, *tarix, mifologiya, folklor* ma'lumotlaridan

foydalangan holda izohlanadi. Shu ma'noda, bunday izohlarni o'z ichiga olgan leksikologik faktlar, xususan, o'quv lug'atlari ayniqsa muhimdir

Odatda, lingvistik belgi o'ziga xos lingvomadaniy tasvirchi vazifasini bajaradi. Shu ma'noda, so'zning ichki shakli tegishli kommunikativ guruhning etnik-madaniy o'ziga xosligining eng yorqin ko'rsatkichidir. Ammo bu fikr u yoki bu xalq mentalitetining o'ziga xosligi haqidagi bahslarda eng zaifdir, chunki voqelikning ajratilgan qismlari ko'p o'lchovli bo'lib, qo'llash uchun asos sifatida faqat bitta belgi olinishi mumkin. Masalan, majoziy idiomatik iboralar zamonaviy xalqlarning lingvistik ongida turli darajadagi ko'rinishlar bilan yashaydi, ularning boshlang'ich nuqtasi shu xalqning milliy dunyoqarashi hisoblanadi.

Turli tillardagi o'ziga xos idiomatik iboralarni solishtirar ekanmiz, biz bu iboralarni birlashtirgan ma'lum psixik jarayonlarning mavjudligini va tegishli fikrni voqelik bilan bog'lovchi shakldagi o'ziga xos farqning mavjudligining guvohi bo'ldik.

Muayyan jamoaning lingvistik va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash uchun ko'proq ma'lumotga ega bo'lishda olamning lisoniy manzarasi tushunchasi, shu jumladan dunyo xalqlarining lingvistik o'ziga xosligi kabi jihatlar eng muhimi hisoblanadi. Bu allaqachon aniqlangan va tasniflangan nazariyaning o'ziga xos belgilanishini nazarda tutmaydi, balki haqiqiy tanlash, o'z o'rnida qo'llash, haqiqatni o'zlashtirish kabilarni ifodalaydi.

Lingvokulturologiyaning asosiy birligi bo'lgan madaniy kontseptsiya - ko'p o'lchovli semantik shakllanish bo'lib, unda qiymat, majoziy va kontseptual tomonlar ajralib turadi.

Lingvokulturologiya sohasida tadqiqotlar olib borayotgan bir guruh olimlar olamning lisoniy manzarasini quyidagi xususiyatlarga ko'ra tahlil qilishni tavsiya etadilar: 1) tushunchalarda atash nomlarining mavjudligi; 2) hayot uchun ahamiyatiga qarab, qaysi etnik guruhga tegishliligiga ko'ra; 3) mavjud kontseptual tushunchalarning assotsiativ belgi ifodalashdagi ahamiyatiga ko'ra; 4) muayyan sohalarning u yoki bu muloqot jarayoniga o'ziga xos ta'siri nuqtayi nazaridan.

Xulosa qilib aytganda, konsept inson aqliy dunyosidagi madaniyatning asosiy yacheykasidir. Konseptlar inson ongida nafaqat soʻzning lugʻaviy maʼnolari asosida, balki shaxs hamda butun bir xalqning madaniy-tarixiy tajribasidan kelib chiqib paydo boʻladi. Tajriba qancha boy boʻlsa, konseptning chegarasi shunchalik keng boʻladi. Aynan shunday holatda konsept oʻzini har tomonlama namoyon eta oladi. Zotan, konsept dunyoni bilish va u haqda oʻz tasavvuriga ega boʻlish demakdir.

2.2. Soʻz, tushuncha va konsept: oʻzaro oʻxshashliklar va farqlar

Insonning butun bilim faoliyatini uning bu olamda oʻz oʻrnini aniqlay, anglay bilish koʻnikmasini rivojlantiruvchi aqliy hodisa sifatida oʻrganish mumkin. Bu faoliyat esa obyektlarni oʻxshatish va farqlash zaruriyatini qondirish bilan bogʻliq *konseptlar* mana shunday ishlarni amalga oshirish maqsadida yuzaga kelgan.

Bugungi tilshunoslikda *konsept* tushunchasiga yondashuvning umumiy holatga asoslanadigan uch asosiy yoʻnalishini koʻrsatish mumkin: konsept tushunchasi ifodalovchi birlik, maʼnoning sinonimi. Birinchi yondashuv (vakili Yu.S.Stepanov) konseptni oʻrganishda asosiy eʼtibor madaniy aspektga qaratadi. Chunki bunda butun madaniyat konseptlari va ular orasidagi munosabatlarning majmui sifatida tushuniladi. Binobarin, konsept – inson idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy boʻgʻini.

Konseptlar jamoaviy lisoniy ongda markaziy oʻrin tutadi va shuning uchun ularni oʻrganish bugungi kunda dolzarblik kasb etmoqda. V.N.Teliya “konsept–bu biz maʼlum bir tanish obyekt haqida bilgan narsalarimiz, deb hisoblaydi. “Konsept” terminini bunday tushunish tilning rolini ikkinchi qatorga surib yuboradi. Aslida u yordamchi vosita. Konsept maʼlum bir madaniyatga tegishli boʻlgan dunyoqarash va tushunchalar shaklidir.

Konseptni tushunishga boʻlgan ikkinchi yondashuv lisoniy belgi maʼnosini konsept mazmunini shakllantirishning yagona vositasi sifatida talqin qiladi. Shunga yaqin fikrni N.F.Alefirenko ham bildirgan. U ham konseptga

nisbatan semantik yondashuv ma'qul ekanligini ta'kidlaydi va uni kognitiv semantikaning birligi sifatida tushunadi.

Uchinchi yondashuvning yetakchi tarafdorlari D.S.Lixachev, Y.S.Kubryakova va boshqalar hisoblanib, ularning fikricha, konsept bevosita so'z ma'nosi asosida paydo bo'lmaydi, balki so'z ma'nosining inson shaxsiy va hayotiy tajribasi bilan to'qnashuvi hosilasidir, ya'ni konsept so'zlar bilan borliq orasidagi vositadir. Kognitiv tilshunoslikda konseptning tabiatini o'rganishga birlamchi vazifa sifatida qaraladi. Konsept tabiatini tushunishga bo'lgan har qanday harakat butun boshli oraliq tushuncha va terminlarning mavjudligini e'tirof etishga olib keladi. Intensivlikning konseptualizatsiyalashuvi tilning bir jarayoni bo'lib, unda til birliklari ma'no jihatdan qayta ishlanadi.

Konseptlar xalqning ongida jamoa merosi sifatida uning ma'naviy mulki madaniyati sifatida namoyon bo'ladi. Aynan jamoa ongi konseptning yashovchanligini ta'minlovchi muhim vositalardan biri sanaladi. Konsept va tushuncha orasida qat'iy chegara yo'q. Muayyan sharoitlarda tushuncha konseptga o'tishi mumkin. Odatda, konsept terminini "ma'no" termini bilan sinonim hisoblashib, u konsept termini bilan tushuncha mazmunini ifodalaydi. "Tushuncha" terminining ma'nodoshi esa "mazmun" terminidir, ya'ni so'zning ma'nosi bu mazkur til me'yorlariga muvofiq tarzda, shaxs, voqea hodisa yoki predmetlardir. Konsept esa –so'zning mazmuni.

Oddiy tushuncha va konsept o'zining farqli hamda o'xshash tomonlariga ega. Tushuncha moddiy borliqdagi narsa-hodisalarning eng muhim belgilarini ifodalasa, konsept ularning yuzaki (o'ta muhim bo'lmagan tomonlarini ham ifodalay oladi. Tushuncha so'z orqali ifodalanadi. Lekin *tushuncha va so'z* aynan bir narsa emas. Tushuncha biror bir sinfga kiruvchi predmetlarni umumlashtirish va bu predmetning umumiy va farqlovchi belgilari majmuasi asosida shakllanadi. Bir umumiy tushuncha turli tillarda turli so'zlar orqali ifodalanadi. Masalan, ingliz tilida *water*, nemis tilida *wasser*, o'zbek tilida *suv*, rus tilida *вода* kabi. Ushbu misollar so'z ma'nosi va tushunchaning bir-biri bilan zich aloqada ekanligini ko'rsatadi. Shu sababi turli millatlar tillaridagi

soʻzlar oʻz maʼnosiga koʻra bir-biriga qisman yoki aynan mos kelishi mumkin. Shuningdek, soʻz tushunchaning ifodalovchisi hisoblanadi va shu asosda bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish imkoniyati tugʻiladi. Baʼzi olimlar tushuncha va soʻz maʼnosining bir biriga mos kelishini taʼkidlaydilar, hamda shu asosda tushuncha va soʻz maʼnosini mohiyatan bir narsa deb qaraydilar. Bu masala munozaraligicha qolmoqda. Tushuncha va soʻz maʼnosining birligi nimada koʻrinadi degan savol tugʻilishi mumkin. Har ikkalasi ham bir xil predmet yoki hodisani ifodalaydi, umumlashtiradi. Bu tarzda ularni bir-biridan ajratib boʻlmaydi.

Tushuncha soʻz va uning maʼnosisiz mavjud boʻlmaydi va aksincha soʻz tushunchaning, fikrning ifodalovchisi hisoblanadi. Soʻz maʼnosi til kategoriyasi, tushuncha esa tafakkur kategoriyasi boʻlganligi sababli ular bir-biridan farq qiladi. S.A.Askoldov tomonidan aytilgan fikrga koʻra “Konsept lugʻaviy maʼnoga qaraganda juda keng”.

Maʼlumki tafakkur qonunlari obyektiv olam bilan bogʻliq. Tushuncha mazmuni millatga bogʻliq emas. U umuminsoniy xarakterga ega. Shuning uchun ham turli millat vakillari bir-birlarini oson tushunadi, fikr almasha oladi. Soʻz esa milliy xarakterga ega boʻlib, mazkur xalq tilining oʻziga xos qonun-qoidalari asosida shakllanadi. Shu bois ham bir soʻzning maʼnosi boshqa tildagi soʻz maʼnosi bilan har doim ham mos kelavermaydi.

Mantiqiy faoliyat hosilasi boʻlgan “tushuncha” va kognitiv tilshunoslikda keng miqyosda qoʻllanilayotgan “konsept” atamalarini bir xil mazmunda qoʻllash mumkinmi? Soʻzsiz bu ikkala hodisa ham tafakkur birligi sifatida namoyon boʻladi. Bularning ikkalasini ham boshlangʻich nuqtasi voqelikdagi predmet - hodisaning his qilinishi va obrazli tasavvur qilinishi bilan bogʻliq. Paydo boʻlgan hissiy obraz dastlab har bir shaxsda alohida, individual koʻrinishda namoyon boʻladi. Masalan “gul” bir kishi uchun “atirgul” boʻlsa, boshqasi uchun “rayhon”, yana biri uchun “lola”. Hissiyot va tafakkur faoliyatining yuqori bosqichlarida individual obraz aniq predmetdan uzoqlashib boradi va asl mantiqiy (aqliy) hodisaga aylanadi.

Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning shakllanishi individual obraz tug'ilishidan boshlanib, lisoniy birlikning paydo bo'lishi bilan tugaydi. Taniqli faylasuf va psixolog Jerri Fodor voqelikning ongda inikos etish va bu inikosning tafakkurda "qayta ishlanish" jarayonini o'rganayotib, bu jarayonni "*tafakkur lisoni*"ga o'xshatadi. Chunki, har qanday mantiqiy tasavvur harakatning ma'lum ko'rinishidagi strukturasi ega bo'ladi, hamda bu struktura tabiiy til birligining sintaktik shakli takroriga ishonadi. Konsept – mental tuzilma bo'lib, u turli tarkibdagi va ko'rinishdagi bilimlar umumlashmasidir. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, bular uchun tayanch nuqta bo'lib xizmat qiladi. Odatda, konseptning umumiy xususiyatlari sifatida uning ichki tuzilish jihatidan aniq ko'rinishga ega emasligi qayd qilinadi, biroq bu fikr unchalik haqiqatga yaqin emas. Zero, konseptning asosini tashkil qiluvchi predmed obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lish bilan birgalikda, ular yagona negiz (yadroviy asos) atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakteriga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishida va bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi. Konseptlarga tushunarli so'zlarning ma'nosiga mos tushunchalar sifatida qarash, ehtimol, to'g'ri bo'lar. Unda konsept so'z ma'nosiga aylanadi Shunga ko'ra, A.Vensbiskayaning ma'nolar ko'p jihatdan tilga bog'liq emas, degan fikriga qo'shilish qiyin. Garchi fanda ma'noni tilshunoslik doirasidan nari surgan va uni mohiyatan g'ayrilisoniy kategoriya, tafakkurga xos funksiyalardan biri, ya'ni sof mantiqiy hodisa sifatida qaragan bo'lsa ham. Shuningdek bu borada boshqa farqlar ham bor: tushuncha muhim va zarur belgilarni, konsept esa -muhim bo'lmagan belgilarni ham ifodalayveradi.

Konseptlarga qaraganda, tushunchalar soddaroq tuzilishga (strukturaga) ega: tushunchalar tuzilishida mazmun yetakchi va unda konseptdagi barcha tarkibiy qismlar bo'lavermaydi. Predmet va hodisalarning ongli idrok etilishi va

ularning tasavvurda obraz hosil bo'lish yo'li bilan jamlanadigan bilim turlicha shakllanadi va har xil xarakterga ega bo'ladi. Bu bevosita turli guruhdagi va tuzilishidagi konseptlar shakllanishiga sabab bo'ladi. Konseptlarning guruhlanishida ularning lisoniy ifodalanish uslublariga tayaniladi. Tadqiqotchilar leksik va frazeologik konseptlar bilan bir qatorda, grammatik (aniqrog'i, sintaktik) konseptlar guruhlarini ham ajratishni taklif qilishmoqda.

Har qanday holda ham egallangan bilimning shakllanishi va tizimlashtirilishning asosiy vositasi til tizimidir. Tafakkur birligi va mental hodisa sifatida yuzaga keladigan konseptning lisoniy voqelanishi ham nutqiy tafakkur faoliyati natijasidir. Mental tizilma –konseptning lisoniy belgiga o'tish jarayoni qanday kechish masalasi bahsli mavzudur. Dastlabki o'rinda konseptning lisoniy modellashuvi ong va til tizimi o'rtasidagi hamkorlikning mahsuli ekanligini unutmazlik kerak. Oldin aytilganidek, konsept shakllanishining boshlang'ich nuqtasi voqelik bo'lagi (predmet) haqidagi tasavvur -obrazning yuzaga kelishidir. Bu obraz oddiy sxema yoki shakl bo'lib qolmasdan balki mazmunli hodisadir. Boshqacha aytganda, subyekt obrazning oddiy shaklini kormaydi yoki uning mazmunini idrok qilmaydi, u mazmunli obrazni idrok etadi. Xuddi shu mazmunli obraz lisoniy belgiga aylanadi va bu belgi ma'nosining o'zagini tashkil qiladi. Lekin voqelik –ong –lisoniy belgi o'rtasidagi bunday uzviylikni oddiy takrorlash ko'rinishida talqin etmaslik kerak. Chunki ong voqelikni lisoniy belgi vositasida oddiygina aks ettirmaydi, balki subyekt uchun muhim bo'lgan belgi -xususiyatlarini ajratadi hamda ular asosida idrok etilayotgan obyekt (predmet, hodisa) ning namunaviy modelini yaratadi. Ongning bu turdagi analitik –tahliliy faoliyati amalga oshishida lisoniy belgilarning roli alohida e'tiborga loyiq.

Konseptning lisoniy modellashuv jarayoni yana bir muhim mental bosqichni bosib o'tadi. Voqelikning tafakkurdagi umumlashgan in'ikosi –obrazning mantiqiy “qayta ishlanishi” natijasida hosil bo'lgan konsept lisoniy “libos” olishdan oldin ushbu “libos” ning tasavvurdagi aksi –model yuzaga keladi. Lisoniy voqelanish rejasi paydo bo'lgan zahotiy oq uni amalga oshirish uslubi izlanadi.

Reja hamda “so‘zsiz” model nolisoniy yoki “botiniy nutq” jarayonida yuzaga keladi. Botiniy nutqning yuzaga kelish muammosi bilan shug‘ullangan psixolog va psixolingvistlar ushbu hodisani turlicha talqin qilib kelishmoqda. Ulardan ayrimlari botiniy nutqni oddiygina qilib, o‘z-o‘ziga gapirish bilan tenglashtirsalar, boshqalari uni alohida tashqi (zohiriy) nutqdan butunlay farq qiluvchi hodisa sifatida ta’riflaydilar. Biroq, eng muhimi, botiniy nutq zohiriy nutqning asosini, negizini tashkil qilishini olimlar e’tirof etib kelishmoqda.

Darhaqiqat, nutqiy faoliyat ijro (talaffuz) va eshitish (mazmun, idrok) bosqichlaridan tashqari yana bir bosqichni o‘z ichiga oladi. Bu tashqi yoki zohiriy nutqni rejalashtirish bilan bog‘liq yashirin jarayondir. A.R.Luriya aytganidek, bo‘lg‘usi nutqiy harakat niyat va rejadan boshlanadi va ushbu reja nutqiy faoliyatning “*ichki harakatchan sxemasi*” vazifasini o‘taydi. Ichki sxema o‘ziga xos dasturlash xizmatini o‘tab, lisoniy nomlanish lozim bo‘lgan konseptning mundarijasida mujassamlangan asosiy mazmuniy xususiyatlarni aks ettirmog‘i darkor.

Botiniy nutq konseptning lisoniy voqelanishini ta’minlovchi jarayondir. Ushbu jarayonda bo‘lg‘usi lisoniy birlikning tuzilishi va mundarijasi shakllanadi. Botiniy nutq jarayonida konsept, birinchidan, ma’lum mazmun shaklini olsa, ikkinchidan, lisoniy belgi tanlovi bosqichiga tayyorgarlik ko‘radi. Xuddi shu hozirlik lisoniy modellashuvdan oldingi harakatlar vositasida nominativ birlikning denotativ asosini mazmunan boyitadi. Bu bilan lisoniy tanlov imkoniyati ham kengayadi. Lisoniy tanlov esa alohida ko‘rinishdagi lisoniy tafakkur faoliyati natijasidir. Bu faoliyatning ko‘chishi til o‘zlashtirish va nutqiy qobiliyat hosil bo‘lish jarayonlariga mos ravishda kechadi. Ma’lumki, inson til va moddiy olamni bir xil uslubda hamda birxil yo‘nalishda o‘zlashtiradi. Moddiy dunyo idroki ayni paytda idrok etilayotgan predmet–hodisalar haqida tushuncha tug‘ilishini, keyinchalik ushbu tushuncha mental namuna–konsept sifatida shakllanib, moddiy nom olishni taqozo qiladi. Bu xildagi ko‘p bosqichli linvopsixik faoliyatning natijali (natija muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo‘lishidan qat’iy nazar) kechishida asosiy rolni lisoniy xotira o‘ynaydi.

Konseptning lisoniy voqelanish jarayoni uning tabiati va uni harakatga keltiruvchi mexanizmlar haqida gapirayotib, N.Xomskiyning nutqiy faoliyat va lisoniy ijodni ta'minlovchi botiniy va zohiriy strukturalari haqidagi fikrini yana bir karra eslamaslikning iloji yo'q. Ushbu g'oya botiniy strukturaning zohiriy tuzilmaga o'tishini faqatgina formal jihatdan tahlil qilinishiga yo'l qo'yilganligi va natijada shakl mazmun (semantika)dan ustun bo'lib qolganligi ayblov bilan uzluksiz tanqidga uchrab qolayotganiga qaramasdan, kognitiv tilshunoslik uchun ancha muhimdir. Tilshunos uchun eng muhimi tafakkur birligi bo'lgan konseptning tilda (aniqrog'i nutqda) aks etishini ta'minlovchi strukturalar, harakatlar, qoidalarni aniqlashdir.

2.3.Achinish hissiy holatini ifodalashda kontsept va tushuncha munosabati

Til va madaniyatning o'zaro aloqasini aniqlash, ma'lum bir xalqqa oid bo'lgan ushunchalarni tavsiflashda muhim hisoblanadi. Bu borada gap ketganda "madaniyat" tushunchasi hususida batafsil to'xtalish zarur. Ushbu tushunchani talqin qilish yuzasidan ko'plab urinishlar mavjud. Masalan, G.V.Elizarova "madaniyat" tushunchasini intuitiv jihatdan shaffof bo'lib tuyuladigan aksiomatik tushunchalar qatoriga kiritadi. Biroq, bunday kompleks tushunchaga ta'rif keltirish nihoyatda murakkab holdir. Madaniyatning "Madaniyat – bu bizning bu yerda qanday yashashimizdir"⁴⁴ kabi qaysidir bir jihatga to'xtalmasdan ushbu tushunchaning jami ko'p qirraliligini qamrab olishga intiladigan ta'riflar ham mavjud. M.K.Mamardashvili va A.M.Pyatigorskiylar qayd qilishadiki, "madaniyat – bu obyektiv tarzda yo'naltirilgan fikrlash avtomatizmi joriy qiladigan narsadir"⁴⁵.

⁴⁴Elizarova G.V. Культурологическая лингвистика (Опыт исследования понятия в методических целях). – Санкт-Петербург: Бельведер, 2000. – С. 140.

⁴⁵Мамардашвили М.К., Пятигорский А.М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1999. – С. 216.

Barcha madaniyatni o'rgangan tadqiqotchilari qaysi aniq ilmiy maktabga mansubligidan qat'iy nazar, ushbu murakkab tushunchaning tilda alohida roli mavjudligini e'tirof etishadi.

E.Sepirning yozishicha: “tilning madaniyat shakllanishida va uning tarixan meros qoldirilishidagi roli shubxasiz va juda katta. Bu madaniyatning eng yuksak darajalari va uning sodda shakllariga ham birdek tegishlidir. Eng sodda jamiyat madaniyat fondining katta qismi ko'proq yoki kamroq aniqlik bilan belgilangan til shaklida saqlanib qoladi”⁴⁶. “Eng sodda madaniyat” atamasining qo'llanilishi savol tug'dirishi mumkin. Ta'kidlash o'rinliki, har xil madaniyatlar amal qiladi-yu, lekin hech qachon yakka madaniyat bo'lmaydi.

Z.K.Tarlanovning fikricha, “til – bu kommunikasiyaning oddiy bir shakli va oddiy vositasi emas, bu shuning ustiga yana mutlaqo yaxlit mustaqil bir olam bo'lib uning qonun va qoidalari o'z mohiyatiga ko'ra til vositasida ifodalansada, uning egalarining ijtimoiy psixologiyasi va ular yaratadigan madaniyat tipi hamda tarkibi bilan g'oyat nozik bog'langan bo'ladi. Etnomadaniyat etnik tilsiz yoki umuman bo'lmaydi, yoki mavjud bo'lsa ham, ishonchga sazovor emas, chunki etnos faqat o'z tili orqaligina to'liq va keng miqyosda, nazokat bilan va betakror o'zini namoyon etadi. Boshqa tomondan olganda, etnik madaniyat, etnik dunyoqarash va bilish faoliyati tajribasidan ajralib qolgan til o'zining teran mohiyatini yo'qotadi va bu bilan oddiy muloqot vositalaridan biriga aylanadi”⁴⁷.

Til, tafakkur va madaniyat o'zaro shunchalik chambarchas bog'lanib ketganki, amalda ular uchta tarkibiy qismdan iborat yaxlit bir holatni tashkil qiladi, bu tarkibiy qismlarning hech biri boshqa ikkita tarkibiy qisimsiz faoliyat yuritishi (binobarin, amal qilishi) mumkin emas. Ularning hammasi birgalikda atrofdagi olam bilan o'zaro nisbatda bo'ladi, uni aks ettiradi va ayni bir vaqtda shakllantiradi. Bunda ular dunyo manzaralari deb ataladigan hodisalarni hosil qiladi.

⁴⁶Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва: Прогресс, 1993. – С. 654.

⁴⁷Тарланов З.К. Язык культура. – Петрозаводск: ПГУ. 1984. – С. 120.

S.G.Vorkachev lingvokulturologiya – etnolingvistikaning eng yangi tarmog‘i deb hisoblaydi⁴⁸. Muallif ushbu ilmiy soha masalalariga til va madaniyat, til va etnos, til va xalq mentaliteti munosabati kabi tadqiqot shakllarini kiritadi.

B.I.Karasikning⁴⁹ fikricha, lingvokulturologiya – bu til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi va ta’siri natijasida yuzaga kelgan ilmiy bilimning kompleks majmuasi – hozirgi kunda rivojlanish jarayonini boshidan kechirmoqda.

Lingvokulturologik yo‘nalishning rivojlanishi V.T.Klokovning fikricha⁵⁰, madaniyat fenomenining mohiyatini anglashga intilishni inson mavjudligi va dunyodagi jamiyatning maxsus shakli bilan shartlanadi. Shu bilan birga muallif shu kungacha falsafiy harakterdagi faktlarning ilmiy xususiyatini alohida ta’kidlaydi. Madaniyatni semiotik tizim sifatida tushunish, bir tomondan jamiyat uchun foydali bo‘lgan axborotning muayyan qismini o‘zida jamlaydi, boshqa tomondan – jamiyatning o‘zini topish va qondirish vositasi sifatida ilmiy yondashuv o‘zini aniq namoyon qildi.

Madaniyatga oid so‘zlar jamiyatning o‘tmish tajribasiga oid tushunchalarni qamrab olgan turli narsalar haqidagi ma’lum usullar orqali mulohaza hamda harakatlarga tegishli vositalar hisoblanadi va ular bu usullarning abadiylanishiga imkon yaratadilar.

V.Z.Demyankov “badiiy adabiyot va ilmiy tilda konsept va tushunchani ko‘rib chiqishga uringan va u qiziqarli xulosalarga kelgan”⁵¹.

Lingvomadaniy nuqtaiy nazardan konsept madaniyat obrazidan madaniyat g‘oyalari haqidagi tushunchaga o‘tish sifatida namoyon bo‘ladi; tipologik asoslarga ko‘rilgan bu konsepsiya “konsept” muammosini milliy g‘oyani amalga oshirsa, lingvistik nuqtai nazardan bu borada bildirilgan barcha fikrlarni sanab

⁴⁸Воркачев С.Г., Кусов Г.В. Концепт «оскорбление» и его этимологическая память. Теоретическая и прикладная лингвистика. Язык и социальная среда. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. – Вып. 2. – С. 90-102.

⁴⁹Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. Сб. научных тр. – Волгоград: Перемена, 2001. – С. 3-16.

⁵⁰Клоков В.Т. Основные направления лингвокультурологических исследований в рамках семиотического подхода и прикладная лингвистика. Вып. 2. Язык и социальная среда. –Воронеж: Изд-во ВГТУ, 2000. –С. 60.

⁵¹Демянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке// Вопросы филологии. – 2000, №1 (7).– С. 35.

keltirishning imkoni yo‘q; ular orasida konsept – bu so‘zning ichki shakli hamda, shunday ekan, binobarin u o‘z “qobig‘i” dan tashqarida biror shaklga ega bo‘lishi mumkin emas, degan qarash ustunlik qiladi.

Yuqorida keltirilgan hamma qarashlar, muallifning fikricha, u yoki bu ma‘noda falsafiy ham hisoblanadi, chunki u konsept muammosiga daxldor bo‘ladi. Shu o‘rinda bobning oldingi fasllarida ta‘kidlaganimizdek tadqiqotimizning obykti bo‘lgan achinish ma‘noli so‘zlar – achinish konsepti fanlar aro tadqiqot manbayi hisoblanadi.

V.I.Karasik konseptni lingvokulturologiyaning muhim kategoriyasi sifatida belgilab, uning turli xil paydo bo‘lishini qayd qiladi⁵². Bir tomondan, dunyoqarash universalialari kabi nisbatan aniqroq va nisbatan mavxumroq konseptlarga ajratiladi. Boshqa tomondan, muallifning fikricha, konseptlarni ularning janrli qayd usullariga ko‘ra qarama qarshi qo‘yish mumkin, masalan, matn konseptlari lisoniy ong, qonun va axloq me‘yorlarida.

Konsept va uning lingvistikadagi talqinlarini umumlashtirar ekan, S.G.Vorkachev quyidagi xulosaga keladi: “konsept – bu jamoaviy bilim, lisoniy ifodaga ega va etnomadaniy xususiyatlar bilan qayd qilingan ong birligi (oliy ma‘naviy qadriyatlarga tegishli)”⁵³.

A.A.Vetrovning fikricha esa, konseptlarning madaniy semantik tahlili ko‘p hollarda so‘z va idiomalarning shunday ataluvchi “ichki shaklini aniqlashtirishga asoslanadi, ya‘ni so‘z ma‘nolari, ularning tuzilishini tushungan, til tizimining lisoniy elementlari o‘rtasidagi semantik munosabatini jonli anglagan holda motivlanganligi hisobga olinadi⁵⁴.

Dunyoning lisoniy tasvirini o‘rganish ma‘lum til tuzilishi va so‘zlashuvchilarining milliy-madaniy ongiga tegishli qonuniyatlarini, shuningdek tilning dunyoni qabul qilish hamda kategoriyalash tamoyillari

⁵²Карасик В.И. Определение и типология концептов Текст. //Этнокультурная концептология. Вып. 1. – Элиста. –С. 14—21.

⁵³Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Текст. Филологические науки. 2001. - № 1.– С. 70

⁵⁴Ветров С.А. Мифотворчество в процессе институциональных трансформаций культуры // Научно-методический электронный журнал «Концепт».– № 2 (февраль), 2013.– С. 42.

ishlab chiqilishi va yaratilishi, kategorizasiya va konseptualizasiya jarayonida bilim olish usullarining ta'sirini keltirib chiqaradi.

G.V Kolshanskiyning fikricha “dunyo tasviri” - inson va uning turmushining o'ziga xos xususiyatlari, uning tevarak-olam bilan o'zaro munosabatlari, shuningdek uning ushbu dunyoda hayot kechirish shart-sharoitlarini aks ettiradigan asosiy tushunchadir. “Dunyo tasviri - bu insonning dunyoni idrok etishiga asos bo'ladigan, bunday tasvirni tashuvchilari tushunchasida dunyoning mohiyatga oid xususiyatlarini aks ettiradigan va insonning butun ma'naviy faolligi natijasi hisoblanadigan olamning asosiy global obrazidir”⁵⁵. Muallif alohida qayd qiladiki, bu har doim ob'ektiv voqelikning sub'ektiv obrazi bo'ladi, chunki dunyo tasviri voqelikdagi voqea-hodisalarning ko'zgidagi aksi emas, balki atigi bir talqini, xolos. Turli tillarda tevarak olam turlicha qismlanishi mumkin. Bu farqlar tushuncha mazmuniga, bilim doirasiga yoki mazkur so'zni qo'llash doiralari tegishli bo'lishi mumkin.

An'anaviy ma'noda tushuniladigan konseptual tahlil – bu “o'z mohiyatiga ko'ra til leksikasi, grammatikasi va pragmatikasi, bog'lana olishlik, idiomatika, etimologiya va boshqalarning semantik tahlilidir. Tildagi hodisalar va ular ma'nosini ajratib ko'rsatish, qiyoslash va bayon etishga, shuningdek yaxlit obrazlar-konseptlar va ular anglatadigan tasavvurlarni qayta tiklashga imkon beradigan konseptual tahlilning asosiy vositasi bo'lib hisoblanadi. Demak, konseptual tahlil lingvistikaning nafaqat alohida, yangi yo'nalishi bo'lib, balki yanada ko'proq: lingvistikaning o'zining prinsipial jihatdan yangicha rivojlanish darajasi bo'lib, buning mohiyati – semantik tahlildan, tildan nafaqat tilning o'zi, shu bilan birga uning egasi, uning ichki olami va madaniyati haqidagi jiddiy ma'lumotlarni chiqarib olish uchun ham foydalanishdan iboratdir”⁵⁶.

Konseptual tahlil – bu tadqiqotchining konsept nomi bo'lgan belgi bilan ushbu belgi orqali ifodalanadigan mohiyatlar (hodisalar) o'rtasidagi aloqalarni belgilashi bo'lib, shu jarayonda konsept hosil bo'ladiki, u tahlildan ko'ra ko'prok

⁵⁵ Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва, Наука 1990.– С.16.

⁵⁶Рябцева М.А. Концептосфера английской лингвокультуры УСАДЪБА в динамическом аспекте// Филология и человек. – Барнаул, 2013. –С. 62.

sintezga o‘xshab ketadi. Masalan, nafrat konsepti bilan ishlashda insonning ruhiy holati, achchiqlanish, jahllanish, yomon ko‘rish kabi hissiy tushunchalar zamirida, aytish joiz bo‘lsa, natijasida yuzaga chiqishini ko‘rishimiz mumkin.

Shunday qilib, biz konseptual tahlil jarayonida bilib oladigan narsalar tayyor holda turgan joydan olinmaydi, balki tajriba orttirish jarayonida yaratiladi. Konseptual tahlil, binobarin, belgi talqinlarini hosil qiladigan mexanizmlarni izohlashdan iborat bo‘ladi, ularning variantlari sohasi konseptni tashkil etadi. Tadqiq qilinayotgan leksemaning lug‘aviy definitsiyalari tahlili konseptual tahlilning an’anaviy negizi, bo‘lib hisoblanadi. O‘zbek tilidagi achinish so‘zining lug‘aviy ma’nosi va etimologiyasini tahlil qilishga doir malumotlar tegishli konseptning manzarasi, chizmasini oldindan tuzib chiqishga imkon beradi.

O‘zbek tilida *“achinish”* ma’noli semantik guruhni quyidagicha taqsimlash mumkin: kimgadir rahmi kelish, shafqat tuyg‘usining uyg‘onishi, ichi achishi, munosabatini samimiy qilishi kabi.

Ko‘rib turganimizdek, o‘zbek tili ushbu til egasi bo‘lgan xalqning yuksak darajadagi emosionalligi, sentimentalligidan dalolat beradi, bu inson hissiy olami bilan bog‘liq alohida konseptlar amal qilishini ko‘rsatadi. Milliy harakter, nisbatan doimiy ko‘rsatkich bo‘lgani holda u shaxs doirasida son-sanoqsiz variantlarga ega bo‘lishi mumkin, ko‘rib chiqilgan konseptlar shu kabilarni ifoda etadi

II bob bo'yicha xulosa

1. Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spesifik qoidalarni o'rganadi hamda millatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi;

2. Muayyan jamoaning lingvistik va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash uchun ko'proq ma'lumotga ega bo'lishda olamning lisoniy manzarasi tushunchasi, shu jumladan dunyo xalqlarining lingvistik o'ziga xosligi kabi jihatlar eng muhimi hisoblanadi. Bu allaqachon aniqlangan va tasniflangan nazariyaning o'ziga xos belgilanishini nazarda tutmaydi, balki haqiqiy tanlash, o'z o'rnida qo'llash, haqiqatni o'zlashtirish kabilarni ifodalaydi;

3. Bugungi tilshunoslikda *konsept* tushunchasiga yondashuvning umumiy holatga asoslanadigan uch asosiy yo'nalishini ko'rsatish mumkin: konsept tushunchasi ifodalovchi birlik, ma'noning sinonimi. Birinchi yondashuv (vakili Y.S.Stepanov) konseptni o'rganishda asosiy e'tibor madaniy aspektga qaratadi. Chunki bunda butun madaniyat konseptlari va ular orasidagi munosabatlarning majmui sifatida tushuniladi. Binobarin, konsept – inson idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy bo'g'ini;

4. O'zbek tilida "*Achinish*" ma'noli semantik guruhni quyidagicha taqsimlash mumkin: kimgadir rahmi kelish, shafqat tuyg'usining uyg'onishi, ichi achishi, munosabatini samimiy qilishi kabi.

III BOB. O‘ZBEK TILIDA ACHINISH HISSIY TUSHUNCHASINING IFODALANISHI

3.1. Achinish ma’nosini ifodalovchi leksemalar

Tanlangan tadqiqot obyekti – “achinish” tushunchasi o‘zining predmeti bo‘yicha tilning hissiy tushunchasi sohasiga tegishli bo‘lib, u insonning dunyoga subyektiv, hissiy-baholash, munosabatini o‘zida mujassam etgan.

N.A.Krasavskiyning ta’kidlashicha, hissiy tushunchalar inson tomonidan kontseptual asosga ega etnik, madaniy jihatdan aniqlangan, murakkab tarkibiy va semantik, leksik yoki frazeologik og‘zaki shakllanish sifatida talqin qilingan. Shu jumladan bu qoidaga qo‘shimcha ravishda, milliy va madaniy tasvir jihatdan ularga nisbatan munosabatni keltirib chiqaradigan obyektlarni aks ettirish va muloqot qilish jarayonida turlicha namoyon bo‘ladi.

Achinish hissiy tushunchasi nafaqat ma’lum bir ruhiy holatni, balki axloqiy me’yorlar nuqtai nazaridan uning izohlanishini aks ettiruvchi xususiyatlarning butun majmuasini ham o‘z ichiga oladi. Ushbu tushunchaning falsafiy va axloqiy paradigma doirasida ko‘rib chiqish uning semantik imkoniyatlarini aniqlashga yordam berdi. Mazkur tushuncha quyidagi mazmunlarni ifodalaydi: *biror bir shaxsga ijtimoiy va axloqiy munosabatlarda e’tibor qaratish, shaxsning ruhiy holatini baholagan holatda unga yordam berish, norozilik holatida bo‘lgan, azob chekayotganlarga faol yordam ko‘rsatish, rahm-shafqat tuyg‘usi bilan shaxsga hamdardlik bildirish.*

Achinish tushunchasining semantik asosi va u bilan bog‘liq tushunchalar mikromaydoniga *rahm-shafqat, ta’ziya, qayg‘u, hamdardlik, afsus, qayg‘u, sevgi* kabi belgilar kiradi. Makro maydonga esa *boshqaga yordam berishga tayyorlik, moyillik, xayrixohlik, hamdardlik bildirish, yordam, yaxshi, to‘g‘ri deb tan olish va ijobiy baholash.*

Tahlil natijalariga ko‘ra, achinish tushunchasining eng asosiy belgilari tarkibi quyidagicha ko‘rinadi: *og‘riq (jismoniy yoki aqliy), mehribonlik, odamlarga nisbatan moyillik, yaxshilikka intilish.*

O‘zbek tilida achinish mazmunini ifodalovchi leksemalar ko‘p hollarda modal so‘z vazifasida keladi. Modal so‘zlar – ifodalanayotgan fikrga so‘zlovchining turli munosabatlarini (*ishonch, gumon, achinish, tasdiq, inkor kabilarni*)ni bildiruvchi so‘zlardir. Achinish ma’nosini ifodalaydigan modal so‘zlarga ***taassuf, afsus, attang, essiz kabilar kiradi.***

E, attang , - dedi yigit afsuslanib. – Dadasi o‘lim to‘shagida yotibdi. Uyiga o‘t tushib ketdi. Dadasi kuyib qoldi. Kasalxonada bolalariga ilhaq bo‘lib o‘lolmay yotibdi.

(S.Ahmad “Ufq” 529 - bet)

Modal so‘zlar gapning boshida ham ohirida ham kelishi mumkin. Afsuslanish, achinish ma’nolarini ifodalovchi modal so‘zlar ham gapning turli o‘rinlarida kelishi mumkin:

- Ikrom adoyi tomom bo‘ladi. Butun borlig‘ini, umrini Sovet hukumatiga bag‘ishlagan kishi shu bola tufayli chilparchin bo‘ladi. Mayli, kelsin! Ikrom kelsin! Bir maslahat chiqib qolar. E, attang...

(S.Ahmad “Ufq” 329 - bet)

Odatda achinish mazmuni modal so‘zlar bilan ifodalanganida achinish mazmunini bildirayotgan so‘zdan keyin vergul qo‘yiladi. Ba’zi holatlarda esa so‘zlovchining voqeaga yoki shaxsga munosabatini yorqinroq, aniqroq ifodalash uchun ko‘p nuqta tinish belgisidan foydalaniladi:

Essiz...Bir bechoraning joni uzildi-ya...

(O‘.Hoshimov “Dunyoning Ishlari)

*Qandoq qiz edi-ya, **essizgina!** Juda o‘zini oldirib qo‘yibdi. Kiyimlariyam bir ahvol.*

O‘zbek tilida achinish ma’nosini ifodalovchi modal so‘zlardan yana biri, aytish mumkinki, keng qo‘llanuvchisi ***afsus*** leksemasi hisoblanadi.

Afsus, bolaligi bilinmay o‘tib ketgan, o‘smirlik davri ham qiyinchilik bilan o‘tayotgan bu yigit hayotga juda beparvo qarardi. Chetdan kuzatib turib achinib kettim...

(B.Ro‘zimuhammad “Sen uchaver”)

Ko‘p hollarda, *afsus* modal so‘zi *-ki* affiksi bilan qo‘shilgan holda ifodalanadi:

Shifokorlar juda ko‘p harakat qilishdi, yaqinlari dori-darmonni vaqtida yetkazib turishdi. Afsuski, hayotini saqlab qola olishmadi...

(U.Hamdani “Kechikish”)

Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tmoqchimizki, *afsus* leksemasi o‘zida achinish mazmunini ifodalash bilan birga rad etish ma’nosini ham ifodalaydi:

-Balki masalani birga yechishga harakat qilarmiz?

-Yo‘q. Men yakuniy qarorga kelib bo‘lganman.

-Yana bir o‘ylab ko‘ring, yana bir imkon bering.

-Afsus...

Ma’lumki, achinish ma’nosini ifodalagan shakllardan oldin yo keyin kontekstda, ko‘pincha, ma’nosi jihatdan unga mos keladigan boshqa so‘zlar ham ishlatiladi. Bu so‘zlar *-gina* affiksi bilan ifodalagani modal ma’noni konkretlashtiradi, bo‘rttiradi, ta’kidlaydi.

-gina affiksini (variantlari bilan birga) kichraytirish-erkalash affiksi deb nomlash, bizningcha ham, maqsadga muvofiqdir. Chunki bu affiks orqali ifodalaydigan kichraytirish ma’nosi erkalash-suyish ma’nosi bilan uyg‘unlashib ketgan bo‘lib, ular orasiga qat’iy chegara qo‘yib bo‘lmaydi – unda ham kichraytirishning, ham erkalashning ulushi bo‘ladi. Bu ulushning ko‘p yoki kamligiga qarab, affiksning so‘zga qo‘shilgan modal ma’nosi ma’lum darajada aniqlanadi, farqlanadi. Shuning uchun ham *-gina* (*-kina*, *-qina*) affiksini olgan ot yoki otlashgan so‘z goh sof erkalash, goh kichraytirish-erkalash, goh achinish kabi ma’nolarni anglatishi mumkin.

Bunday ma’nolar kontekst yordamida anglashiladi. Misol uchun:

Bu bolagina – sen, bu qizcha – men o‘zim

(S. Ulug‘zoda)

Qizgina ham kulgiga to‘lib, Atrofiga nazar tashladi

(H.Olimjon)

Birinchi misoldagi bolagina formasi kichraytish ma'nosini, ikkinchi misoldagi qizgina formasi esa ham kichraytish, ham erkalash ma'nosini ifodalaydi.

Kampirgina o'tirgancha qoldi... farzandlari undan yuz o'giran edi. Uning ahvoli anchayin xarob edi.

(A.Muxtor)

Keltirilgan ushbu misolda esa, *-gina* affiksi achinish mazmunini ifodalashga xizmat qilmoqda.

-gina affiksi bilan yasalgan formaga nisbatan ishlatilgan kichraytirish-erkalash termini shartli, chunki bunday formalar kichraytirish-erkalash ma'nolaridan tashqari, erkalash-suyish, achinish, ta'kid, ba'zan esa kesatish, ironiya, kamsitish kabi modal ma'nolarni ham ifodalaydi. Shuning uchun ham K. Sharafutdinovning "...-gina affiksi (suffiksi deb berilgan) o'zbek tilida faqat erkalashni ifodalash uchun xizmat qiladi» degan fikriga qo'shilib bo'lmaydi. S.Mutallibovning esa "Hozirgi o'zbek tilida uni kichraytish ma'nosida qo'llash toraygan bo'lsa ham, erkalash va boshqa ma'nosi ancha kengaygan" degan fikrida ma'lum asos bor. Otlarga *-gina* (*-kina*, *-qina*) affiksini qo'shish bilan, ajratish-yakkalash formalaridan tashqari, kuchaytiruv va ta'kid formalari yasaladi. Bunda ham ot orqali ifodalangan leksik ma'noni ta'kidlash, kuchaytirish, achinish. erkalash, erkalash-suyish ma'nolari anglashiladi. Mazkur qo'shimchanning achinish mazmunini ifodalashiga misollar keltiramiz:

Hali baxt nima ekanligini bilmagan, yuzi tabassum ko'rmagan ayolgina eshikni ochdi;

Juda uzoq yillardan buyon ishonib, sevib yurgan insonidan ayrilgan, bu beshafqat hayotda endi qanday yashashni o'ylayotgan lekin aniq bir yo'l topa olmay kuyib ado bo'layotgan ko'ngilgina...;

Farzandiga qo'shib o'zini ham allaqachon tuproqqa qo'ygan onagina.

Hozirgi o'zbek tilida ona, ba'zan ota so'ziga qo'shilib, shu otlarning modal formasini yasaydigan *-zor* affiksi genetik jihatdan zor so'ziga (*-zor* affiksiga emas) bog'liqdir. *-zor* affiksi orqali yasalgan forma achinish ma'nosini

ifodalaydi. -zor affiksidan oldin ko‘pincha -i, -yi affikslari orttirilgan holatlar uchraydi:

Onayizor, urushga ketgan farzandining izidan termulganicha qoldi...;

Qishda bolasini va xotinini shaharga, bir uzoq qarindoshining uyiga jo‘natayotgan otayizor, ularning qahratondan qiynalmasligi uchun g‘amxo‘rlik qilmoqchi edi.

Modal so‘zlardan tashqari quyidagi leksemalar ham o‘zbek tilida achinish ma‘nosini ifodalaydi:

Bechora leksemasi orqali achinish hissiy tushunchasining ifodalanishi:

– *Sakkiz o‘g‘il, bir qiz, o‘ttiz sakkiz nevara ko‘rgan. Yolg‘iz qizini ko‘p yaxshi ko‘rardi, bechora. O‘sha qizining qo‘lida jon beripti.*

(S.Ahmad “Ufq” 13 - bet)

Bechora leksemasi alohida holda ham, ya‘ni ega vazifasida kelganida ham, yoki egaga qo‘shilgan tarzda ham kelishi mumkin:

... **Bechora onam!** Tomog‘imga iliq, achchiq bir nima tiqilib keldi. Qachon ko‘ruvdim oxirgi marta? Qachon boruvdim Qo‘qonga? Necha yil bo‘ldi?

(O‘.Hoshimov “Ikki eshik orasi” 14 - bet)

Hech kimi yo‘q **bechora bolaning** ,- dedi xaridor ovozini pasaytirib. - Savob bo‘lar deb boshiga do‘ppi olib berdim .Otasi frontda o‘lgan. Yaqinda onasiyam qazo qildi : sil edi **bechora**.

(O‘. Hoshimov “Dunyoning ishlari” 99 - bet)

Dardimni aytay desam, Robiya ham ishda. Qizim bechoragayam qiyin. Erta ketadi, kech keladi. Qiz bola boshi bilan traktor haydaydi.

(O‘.Hoshimov “Ikki eshik orasi” 41- bet)

Sho‘rlik, sho‘rpehona leksemasi, **sho‘ring qurigur, sho‘rim qurisin** birikmasi leksemasi orqali achinish hissiy tushunchasining ifodalanishi:

- **Sho‘rlikning** sendan bo‘lak kimi bor! - Oyim yengining uchini ko‘ziga bosdi. - Jilla qursa sovuq diydorini ko‘rib qol, bolam...

(O‘.Hoshimov “Ikki eshik orasi” 15 - bet)

- Robiya! - dedim sekin. - Bola **sho'rlik** qo'lini yomon sindiribdi.
Chumchuq olaman deb sadaga chiqqan ekan. U achinib Muzaffar tomonga qaradi.

(O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi" 44- bet)

Hiqillab yig'layotgan oyim to'satdan ovozini baralla qo'yib yubordi. - Voy
sho'riim! Bu balo qayoqda turgan ekan. **Sho'rginam qursin!**

(O'.Hoshimov "Ikki eshik orasi" 100- bet)

Munchalar **sho'r bo'lmasa bu peshonasi?** U hamon hiqillab - hiqillab
borar, qayoqqa ketayotganini o'zi bilmas, uyiga qaytay desa, badjahl otasining
g'azabidan qo'r qar, osmon-u falakka osilib turgan yulduzlar sovuq ko'z yosh
to'kib yum - yum yig'lar, faqat Shavkat ovunib qolgan edi...

(O'.Hoshimov "Bahor qaytmaydi" 535 - bet)

Badiiy asarlarni tahlil qilar ekanmiz, o'zbek tilida achinish ma'nosini
ifodalovchi leksemalar qo'llanilmagan holatda ham ushbu hissiy tushuncha
anglashilishi mumkin:

*Xudodanam o'rgilay! Bandasining boshiga shuncha g'am solmasa nima
qipti-ya! Oyim qo'limdan tutgan boshini quyi solib borar ,chamasi boyagi
bolani ham, hozir uyga borib dadamdan so'kish eshitishni ham o'ylar, o'ylab
o'yiga yetolmas edi.*

(O'. Hoshimov "Dunyoning ishlari" 100- bet)

*Oyim keksayib qolganini, sochlari oqarib ketganini, qovoqlari salqib, yuzi
yillab to'shakka yopishib yotgan odamdek saeg'imtil-zaxil tusga kirganini endi
payqadim.ezilib kettim...*

(S.Ahmad "Ikki eshik orasi" 14-bet)

Bu misollarda farzandning onaga nisbatan ichining achishi, unga rahmi
kelishi ifodalangan.

Boyaqish leksemasi ham o'zbek tilida achinish semasini ifodalovchi
vositalardan hisoblanadi:

*Mayli, quvonsin **boyaqish**, u ham odam-ku.*

(A.Muxtor "Opa-singillar")

Boyaqish leksemasi shaxsga nisbatan qo‘llanilib ega vazifasida ham, ba‘zan aniqlovchi vazifasida ham kelishi mumkin:

*Otam **boyaqish** ertayu kech mahsi tikadi, jo ‘jabirday jonmiz, topgani yetmaydi.*

(Oybek “Ulug‘yo‘l”)

Badiiy asarlarni tahlil qilar ekanmiz, achinish ma’nosining turli xil ko‘rinishlari mavjudligining guvohi bo‘ldik. Shundan kelib chiqib xulosa qilishimiz mumkinki, o‘zbek tilida achinish hissiy tushunchasini ifodalovchi leksemalar ko‘lami ancha keng va rang-barangdir. Bu ham o‘zbek tilining yuqori imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

3.2. Abdulla Qodiriy asarlarida achinish ma’nosining ifodalanishi

Ko‘p asrli o‘zbek adabiyoti tarixidagi ikki adabiy asrni milliy adabiyotimiz tarixining oltin sahifalari, desak adolatdan bo‘ladi. Agar shu ikki asrning biri buyuk Navoiy nomi bilan munavvar bo‘lgan XV asr bo‘lsa, ikkinchisi Abdulla Qodiriy, Fitrat va Cho‘lponning porloq ijodlari bilan boshlangan o‘zbek adabiyoti tarixining yangi davri – XX asrdir. Shu ikki oltin asrning mash’alari bo‘lgan bu adiblarning har biri milliy adabiyotimiz tarixidagi mo‘‘jizaviy voqea va har biri adabiy fenomendir. Shu kecha-kunduzda mamlakatimizda Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburga bag‘ishlangan adabiy qomuslar ustida qizg‘in ish olib borilmoqda. Shubhasiz, bu ikki qomusni, shuningdek, yaqinda Til va adabiyot instituti tashabbusi bilan boshlangan “Abdulla Qodiriy qomusi”ni - yaratishga ilmiy-madaniy zarurat talabi bilan kirishildi.

Biror yozuvchi yoki san’atkorga bag‘ishlangan maxsus qomus yaratish uchun, birinchidan, shu yozuvchi yoki san’atkor o‘z xalqining milliy madaniyati tarixida olamshumul o‘zgarishlarni amalga oshirib, jahon adabiyoti va san’ati taraqqiyotiga ham muayyan hissa qo‘shgan, ikkinchidan, uning adabiy merosi to‘la bosilgan va eng muhim asarlari boshqa tillarga ham tarjima qilinib, shu xalqlarning ham badiiy mulkiga aylangan, uchinchidan, uning hayoti va ijodi

mutaxassislar tomonidan chuqur va har tomonlama o'rganilgan bo'lishi lozim. - Abdulla Qodiriyning o'zbek adabiyoti tarixida tutgan o'rni va ahamiyati, asosiy asarlarining nafaqat barcha turkiy tillarga, balki rus va nemis tillariga ham tarjima qilingani, hayoti, ijodi va adabiy merosi o'tgan asrning 30-yillaridan boshlab shu kunga qadar izchil o'rganib kelinayotgani ham bizga bu ulug' adibga bag'ishlangan maxsus adabiy qomusni yaratish imkonini beradi.

Shuni mamnuniyat bilan qayd etish lozimki, Abdulla Qodiriy ijodini o'rganish ishini xatarli 30-yillarda ustoz Oybek boshlab bergan. Undan keyin Izzat Sultonov, Matyoqub Qo'shjonov, Ibrohim Mirzayev, Umarali Normatov, Ahmad Aliyev, Sobir Mirvaliyev, Sherali Turdiyev, Bahodir Karimov, Aliboy Qahramonov, Xadicha Lutfullayeva, Nabijon Boqiy singari olim va jurnalistlar, shuningdek, adibning farzand va nevaralari Habibulla, Mas'ud, Xondamir va Sherkon Qodiriylar bu sohada ibratli ishlarni amalga oshirdilar. Ularning fidokorona ilmiy va targ'ibotchilik faoliyatlari tufayli o'zbek adabiyotshunosligida qodiriyshunoslik fan tarmog'I yuzaga keldi. Biz qodiriyshunoslik ilmiga katta hissa qo'shgan olim va jurnalistlarning davr po'rtanalarida o'z qimmatini yo'qotmagan asarlaridan barakali foydalanish va ulardan olinajak adabiy-tarixiy va adabiy-nazariy lavhalarini ular nomi bilan e'lon qilish niyatidamiz.

“Abdulla Qodiriy qomusi” ustidagi ish qodiriyshunoslarning to'ng'ich va o'rta avlodi hayotni tark etgan, Umarali Normatov, Sobir Mirvaliyev singari taniqli qodiriyshunoslar keksaygan, qodiriyshunoslarning yangi avlodi esa hali shakllanmagan bir vaqtda boshlanmoqdaki, bu hol fursatning g'oyat g'animat ekanligiga ishora bo'lib, undan tez va samarali foydalanishni taqozo etadi.

Ana shunday bir paytda “Abdulla Qodiriy qomusi” loyihasi o'z atrofiga respublikamizdagi barcha ilmiy va ijodiy kuchlarni jalb etishni taqozo etadi.

Abdulla Qodiriy tarixning muayyan davrida yashagan va badiiy adabiyotning asosan roman janrida ulkan ijodiy ishlarni amalga oshirgan bo'lsa ham, uning ikki buyuk romani haligacha o'zbek kitobxonlarining eng sevimli asarlari o'laroq o'qilib, ardoqlanib keladi. Abdulla Qodiriydan keyin roman janriga murojaat etgan yozuvchilar esa uning romannavislik an'alarini davom ettirib va imkon

qadar rivojlantirib kelmoqdalar. Adib va uning “O‘tkan kunlar” hamda “Mehrobdan chayon” romanlari kino, teatr va tasviriy san’at namoyandalariga ham ilhom berib, ular ijodidagi muhim yo‘nalishlardan birini tashkil etgan. Bu yo‘nalishning bosh masalasi esa badiiy asarning kino, teatr, muzika va tasviriy san’atdagi talqini masalasidir.

Yuqoridagi fikrni xulosalab aytish mumkinki, Abdulla Qodiriy ijodkor sifatida yashab o‘tgan emas, balki hozir ham barhayot, zamonaviy o‘zbek adabiyoti va boshqa san’at turlari rivojiga faol ta’sir ko‘rsatayotgan adibdir. Shu ma’noda, “qomus” mualliflari oldida Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi misolida o‘zbek xalqining XX asr va XXI asr boshidagi siyosiy, ijtimoiy, adabiy va madaniy tarixini yaratishdek o‘ta murakkab va mashaqqatli vazifa turadi.

Biz ham tadqiqotimiz uchun manba sifatida Abdulla Qodiriyning asrlarini tanladikki, bunda achinish hissiy tushunchasining ifodalanishi borasida tahlillar amalga oshirishni maqsad qildik. Quyida yozuvchi asarlaridan parchalar keltirib, ularda achinish mazmunining berilishi haqida tahlillarni amalga oshiramiz.

*O‘ylab boqing onajon! Bir **bechora** sizning orzuingizni deb, qiz ustiga kundash yukladi va birgalashib to‘yingizni o‘tquzishdi. Ish kuchidan qolib o‘n kunlab Toshkandda yurdi. Nima bo‘lg‘anda ham biravning yaxshilig‘ini bilish kerak edi.*

“O‘tkan kunlar” 170- bet

Achinish ma’nosining ifodalanishida eng ko‘p qo‘llaniladigan leksema “*bechora*” hisoblanadi. Keltirilgan parchalarda aynan shu vosita asosida achinish mazmuni oydinlashgan.

Bechora ona, bechora ota! ...

Uchinchi kun ular ham kelib yetdilar ... Ularning hozirgi holini tasvir etish mumkinmi?! Yettinchi kun xatmi quron qilinib xalqqa osh berildi va shu munosabat bilan chaqaloqqa “Yodgorbek” deb ism qo‘yildi.

Kumushning yaqinlarig'ina emas, balki fojidan xabardor bo'lg'an shaharning katta-kichigi Zaynabka beriladig'an jazoni erta- kech kutmakda edilar.

“O'tkan kunlar” 406 – bet

Ushbu misolda ham achinish mazmuni aks etgan bo'lib, dastlab otanaga bechora leksemasi orqali achinish semasi yuklangan bo'lsa, keying mazmun parchada to'liqligicha aks etmoqda. Yig'ilganlarning barchasida Kumushning taqdiriga achinish hissi parchada keltirilgan misolda ham sezilib turibdi.

Bu yerda achinish ma'nosini ifodalovchi so'z ishtirok etmasada, mazmunan achinish bo'yog'i sezilib turibdi.

Tahlillarimiz jarayonida shuning guvohi bo'ldikki, Abdulla Qodiriy ijodida achinish mazmunini ifoda etuvchi leksemalar orasida *bechora* so'zi eng faol qo'llanilgan. Adib aynan shu vosita orqali o'z ijodida achinish hissiy tushunchasini ifodalagan. Huddi shunday misollardan yana birini tahlilga tortamiz:

Bechora ona chidalmadi, qabrni quchog'lab uvvos tortdi. Otabek ham qabr yonig'a tiz cho'kib, ko'z yoshisi bilan tuproqni loy qila berdi ... Qutidor lavha qarshisida edi. Lavhani o'qub chiqqandan keyin ul ham piq-piq yig'lab yubordi . Yarim soat chamasi shul holda qoldilar .

“O'tkan kunlar” 407 - bet

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bechora leksemasi Kumushning onasiga nisbatan achinish mazmunini ifodalayotgan bo'lsada, umumiy planda ham achinish mazmuni bor. Ya'ni, parchadagi barcha qahramonlar holatida Kumushga achinish belgilari bor. Bu o'rinda so'z vositasi yo'q, lekin tasvir va qahramonlar holati aynan achinish mazmunini akslantirmoqda.

Badiiy asarda achinish mazmunining ifodalanishi yozuvchining mahoratiga ko'p jihatdan bog'liq bo'lib, so'z vositasisiz ham namoyon bo

‘lishi mumkin. Bunda qahramonning aynan achinish tuyg‘usini his qilayotgani yozuvchining qo‘shimcha izohida sezilib turadi:

Hoji endi kulmadi. Chunki xotining holiga achina boshlag‘an edi .

- Bundog‘ aqlsiz ishlarni qo‘yaylik xotin, - deb muloyimona so‘zlab ketdi, - bir oz aqlg‘a yon berib ish qilg‘an kishi hech bir vaqt dard qilmaydir .

“O‘tkan kunlar” 329 - bet

Keltirilgan misolda aynan shunday jarayon ifoda etilgan bo‘lib, Hojining xotinigacha achinishi yozuvchi tomonidan qo‘shimcha tarzda ifodalangan.

Abdulla Qodiriy ijodidagi yana bir o‘ziga xoslik sifatida yozuvchining asar voqealariga o‘z munosabatini bildirib turishini e‘tirof etishimiz mumkin:

- Men Kumush! - dedi yana Zaynab, ammo ketmay iloji qolmadi. Zeroki dunyodag‘i eng yaqin kishisi unga “ket!” amrini bergan edi. Zaynab orqasig‘a qaray-qaray Otabekdan uzoqlashdi. Otabek qaytib unga qaramadi, qabr yonig‘a tiz cho‘kdi...

“O‘tkan kunlar” 408 – bet

Yozuvchi bu o‘rinda o‘z turmush o‘rtog‘idan “ket” amrini eshitgan Zaynab obraziga nisbatan achinish tasvirini bermoqda. Bu misolda achinish mazmunini beradigan leksema keltirilmaga, qahramonlar holatida ham achinish hissi ko‘zga tashlanmaydi. Aytish mumkinki, bu o‘rinda achinish hissidan ko‘ra ko‘proqq nafrat mazmuni kuchlilik qilmoqda. Ya‘ni Otabekning Zaynabga bo‘lgan sovuq munosabati, qayrilib qaramasligi nafratning samarasi sifatida yuzaga chiqmoqda. Yozuvchining o‘zi esa, shu o‘rinda qahramoni – Zaynab holiga achinish, imkon-ilojsiz qolgan ayolga rahmi kelishi sezilgan.

Yana bir misol:

Ra‘noning hozirgi ahvolini biz yozib o‘lturmaymiz. Ammo Maxdum ularning har ikkisini ahmoqqa chiqarib, o‘zi “oqillar” qatorig‘a o‘tdi.

“Mehrobdan chayon” 190 - bet

Bu misolda ham yozuvchining asar voqealari jarayonida o‘z qahramonining holatiga nisbatan achinish hissini tuyayotganligini ko‘rishimiz mumkin. Ra‘noning ahvoliga yozuvchining achinishi, unga rahmi kelganiga

ishora qiluvchi “Ra’noning ahvolini yozib o’lturmaymiz” jumlasini fikrimizni isbotlaydi.

Biz oldingi faslda o’zbek tilida achinish mazmunini ifodalovchi so’zlar haqida fikr yuritgan edik. Bular orasida **afsus** leksemasi ham mavjud bo’lib, bu birlikham Qodiriy ijodida ko‘plab ko‘zga tashlanadi:

Ruzvon afsus qilg’andek boshini ikki yelkasiga irg’atdi va tilini tag’layig’a tegizib “chaloq” ettirib qo’ydi .

“ Mehrobdan chayon” 204 - bet

Keltirilgan misol tahliliga o‘tar ekanmiz, Abdulla Qodiriyning so‘z qo‘llash mahoratiga guvoh bo‘lamiz. Jarayonni tasvirlash asnosida verbal va noverbal vositalardan mohirona foydalanganligi, albatta, yozuvchi mahoratini belgilaydi. Aafsus qilgandek bosh irg‘ash qahramonning voqea hodisa, yoki shaxsga nisbatan achinish holida ekanligini ifodalasa, tilini tanglayiga tekkizib “chaloq” ettirishi o‘z holatiga munosabatdek go‘yo.

Abdulla Qodiriy ijodini kuzatar ekanmiz, tadqiqotimiz obyektini bo‘lgan achinish ma’noli so‘zlardan yana biri **sho‘rlik** leksemasining ham ishlatilishining guvohi bo‘ldik.

- O’n yillab bizga kiydirgan, yedirgan Anvarg’a oqibatimiz shu bo‘ldimi! Sho‘rlik Ra’no bir yuz xotin yonig’a yuz birinchi kundash bo‘lib boradimi ? - deb yig’ladi Nigor oyim.

Keltirilgan misolda adib ijodida qo‘llanilgan achinish mazmunining **sho‘rlik** leksemasi orqali ifodalanishi berilgan.

Keltirilgan misollar shuni ko‘rsatmoqdaki, Abdulla Qodiriy ijodida achinish hissiy tushunchasining rang-barang shakllarda ifodalanishi mavjud. Bu ijodkorning o‘ziga xos uslubga va til vositalaridan foydalanish borasida katta iqtidorga ega ekanligini ko‘rsatadi.

III bob bo'yicha xulosa

1. Achinish hissiy tushunchasi nafaqat ma'lum bir ruhiy holatni, balki axloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan uning izohlanishini aks ettiruvchi xususiyatlarning butun majmuasini ham o'z ichiga oladi. Ushbu tushunchaning falsafiy va axloqiy paradigma doirasida ko'rib chiqish uning semantik imkoniyatlarini aniqlashga yordam berdi. Mazkur tushuncha quyidagi mazmunlarni ifodalaydi: biror bir shaxsga ijtimoiy va axloqiy munosabatlarda *e'tibor qaratish, shaxsnin gruhiy holatini baholagan holatda unga yordam berish, norozilik holatida bo'lgan, azob chekayotganlarga faol yordam ko'rsatish, rahm-shafqat tuyg'usi bilan shaxsga hamdardlik bildirish;*

2. Achinish tushunchasining semantik asosi va u bilan bog'liq tushunchalar mikromaydoniga *rahm-shafqat, ta'ziya, qayg'u, hamdardlik, afsus, qayg'u, sevgi* kabi belgilar kiradi. Makro maydonga esa *boshqaga yordam berishga tayyorlik, moyillik, xayrixohlik, hamdardlik bildirish, yordam, yaxshi, to'g'ri deb tan olish va ijobiy baholash;*

3. O'zbek tilida achinish mazmunini ifodalovchi leksemalarga *taassuf, afsus, attang, essiz* kabilar kiradi. Modal so'zlardan tashqari *bechora, sho'rlik, so'rpeshona, boyaqish* kabi leksemalar ham o'zbek tilida achinish mazmunini ifodalaydi.

4. Abdulla Qodiriy ijodkor sifatida yashab o'tgan emas, balki hozir ham barhayot, zamonaviy o'zbek adabiyoti va boshqa san'at turlari rivojiga faol - ta'sir ko'rsatayotgan adibdir. Shu ma'noda, "qomus" mualliflari oldida Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi misolida o'zbek xalqining XX asr va XXI asr - boshidagi siyosiy, ijtimoiy, adabiy va madaniy tarixini yaratishdek o'ta - murakkab va mashaqqatli vazifa turadi;

5. Abdulla Qodiriy ijodida achinish hissiy tushunchasining rang-barang shakllarda ifodalanishi mavjud. Bu ijodkorning o'ziga xos uslubga va til vositalaridan foydalanish borasida katta iqtidorga ega ekanligini ko'rsatadi.

XULOSA

1. Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy shakllanishi va rivojida chex (Praga lingvistik to'garagi vakillari), nemis, frantsuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablari vakillarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilgan va doimiy ravishda ilmiy tadqiqotlarda tilga olinadi;

2. Turkiyshunoslikda matn masalasi birinchi o'laroq o'tgan asr 70-yillarining boshida taniqli tatar tilshunosi M.Zakiyev tomonidan qo'yilgan. Dastlab u bog'li nutqni mustaqil gaplar o'rtasidagi aloqani o'rganmasdan tadqiq yetib bo'lmasligini, chunki bog'li nutq hamisha turli usullar bilan o'zaro bog'langan gaplar zanjiridan iborat bo'lishini, shunga ko'ra bog'li nutqda gapdan yirik va murakkab bo'lgan "murakkab sintaktik butunlik" deb ataladigan birliklar ajratilishini ta'kidlaydi;

3. Badiiy matn, ma'lumki, badiiy uslub talablari, qoliplari asosida shakllantiriladi, shuning uchun unda poetik, romantik, tantanavor ifoda shakllaridan keng foydalaniladi. So'zlarning tanlanishi, gap tuzilishi, leksik-semantik, ritmik-intonatsion birliklarning qo'llanishi ham mazkur uslub talablaridan kelib chiqadi;

4. Badiiy matnni tahlil qilishning tamoyil va usullari bo'lganidek, o'ziga xos tiplari ham mavjud. Tahlilning maqsadi, yo'nalishi va qamrovini asar hajmi jihatini hisobga olib ikkiga ajratish mumkin: *tematik* va *kompleks* tahlil.

5. Lingvokulturologiya o'rganish obyektiga ko'ra madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlariga birmuncha yaqin, biroq mazmun-mohiyati, o'rganish obyektiga bo'lgan yondashuviga ko'ra farqli deb aytish mumkin. Uning chegaralanuvchi maqomi shundan iboratki, u xalq madaniyatining tilda namoyon bo'lishi hamda ifodalanishi, til mentaliteti, milliyligi, til ruhiyati bilan bog'liq ravishda nutqiy muloqotni tashkil etishdagi milliy-madaniy spesifik qoidalarni o'rganadi hamda millatning tilda aks etgan o'ziga xos milliy til xususiyatlarini aniqlash hodisalarini tadqiq etish bilan shug'ullanadi;

6. Muayyan jamoaning lingvistik va madaniy o'ziga xos xususiyatlarini tasvirlash uchun ko'proq ma'lumotga ega bo'lishda olamning lisoniy manzarasi tushunchasi, shu jumladan dunyo xalqlarining lingvistik o'ziga xosligi kabi jihatlar eng muhimi hisoblanadi. Bu allaqachon aniqlangan va tasniflangan nazariyaning o'ziga xos belgilanishini nazarda tutmaydi, balki haqiqiy tanlash, o'z o'rnida qo'llash, haqiqatni o'zlashtirish kabilarni ifodalaydi;

7. Bugungi tilshunoslikda *konsept* tushunchasiga yondashuvning umumiy holatga asoslanadigan uch asosiy yo'nalishini ko'rsatish mumkin: konsept tushunchasi ifodalovchi birlik, ma'noning sinonimi. Birinchi yondashuv (vakili Y.S.Stepanov) konseptni o'rganishda asosiy e'tibor madaniy aspektga qaratadi. Chunki bunda butun madaniyat konseptlari va ular orasidagi munosabatlarning majmui sifatida tushuniladi. Binobarin, konsept – inson idrokiy olamidagi madaniyatning asosiy bo'g'ini;

8. O'zbek tilida "*Achinish*" ma'noli semantik guruhni quyidagicha taqsimlash mumkin: kimgadir rahmi kelish, shafqat tuyg'usining uyg'onishi, ichi achishi, munosabatini samimiy qilishi kabi.

9. Achinish hissiy tushunchasi nafaqat ma'lum bir ruhiy holatni, balki axloqiy me'yorlar nuqtai nazaridan uning izohlanishini aks ettiruvchi xususiyatlarning butun majmuasini ham o'z ichiga oladi. Ushbu tushunchaning falsafiy va axloqiy paradigma doirasida ko'rib chiqish uning semantik imkoniyatlarini aniqlashga yordam berdi. Mazkur tushuncha quyidagi mazmunlarni ifodalaydi: *biror bir shaxsga ijtimoiy va axloqiy munosabatlarda e'tibor qaratish, shaxsnin gruhiy holatini baholagan holatda unga yordam berish, norozilik holatida bo'lgan, azob chekayotganlarga faol yordam ko'rsatish, rahm-shafqat tuyg'usi bilan shaxsga hamdardlik bildirish*;

10. Achinish tushunchasining semantik asosi va u bilan bog'liq tushunchalar mikromaydoniga *rahm-shafqat, ta'ziya, qayg'u, hamdardlik, afsus, qayg'u, sevgi* kabi belgilar kiradi. Makro maydonga esa *boshqaga yordam berishga tayyorlik, moyillik, xayrixohlik, hamdardlik bildirish, yordam, yaxshi, to'g'ri deb tan olish va ijobiy baholash*;

11. O‘zbek tilida achinish mazmunini ifodalovchi leksemalarga *taassuf*, *afsus*, *attang*, *essiz* kabilar kiradi. Modal so‘zlardan tashqari *bechora*, *sho‘rlik*, *so‘rpehona*, *boyaqish* kabi leksemalar ham o‘zbek tilida achinish mazmunini ifodalaydi.

12. Abdulla Qodiriy ijodkor sifatida yashab o‘tgan emas, balki hozir ham barhayot, zamonaviy o‘zbek adabiyoti va boshqa san‘at turlari rivojiga faol ta’sir ko‘rsatayotgan adibdir. Shu ma’noda, “qomus” mualliflari oldida Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi misolida o‘zbek xalqining XX asr va XXI asr boshidagi siyosiy, ijtimoiy, adabiy va madaniy tarixini yaratishdek o‘ta murakkab va mashaqqatli vazifa turadi;

13. Abdulla Qodiriy ijodida achinish hissiy tushunchasining rang-barang shakllarda ifodalanishi mavjud. Bu ijodkorning o‘ziga xos uslubga va til vositalaridan foydalanish borasida katta iqtidorga ega ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Siyosiy adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажегимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 486 б.
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 592 б.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони. Манба:
<http://lex.uz/docs/4561730>
4. Мирзиёев Ш. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. - Т.: Ўзбекистон, 2017.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари” тўғрисида (Халқ сўзи 2017 йил, 21 апрель).
6. Каримов И. Юксак маънавият - енгилмас куч. - Тошкент: Маънавият, 2008.
7. Каримов И. Адолатли жамият сари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1998.

Ilmiy adabiyotlar

8. Abdurashidovich, K. A. (2018). Motivation and National Character of Foolishness in Uzbek Literature. ANGLISTICUM. Journal of the Association Institute for English Language and American Studies, 7(4), 47-51.
9. Ahmadjonova, O. (2020, December). THE ARTISTIC SKILL OF THE CREATOR. In Конференции.
10. Akhmadjonova, O. A. (2021). Symbolic And Figurative Images Used In The Novel “Chinar”. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(03), 389-392.

- 11.** Gafurovich, S. A. (2021). Analysis Of The Poem" Autumn Dreams" By Abdulla Oripov. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(01), 556-559.
- 2.** Sabirdinov, A. (2021). ASKAR KASIMOV IN THE UZBEK POETRY OF THE XX CENTURY THE ROLE AND IMPORTANCE OF CREATION. Конференции, 1(2).
- 12.** Guzalkhan, M. (2020). The image of a creative person in the poetry of Erkin Vohidov. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*, 10(11).
- 13.** Haydarov A. Badiiy tasvirning fonostilistik vositalari. Filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. –T.: 2009.
- 14.** Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi Davlat ilmiy nashriëti. 2002.
- 15.** Makhmidjonov, S. (2021). ARTISTIC INTERPRETATIONS OF THE EDGES OF THE HUMAN PSYCHE. *Интернаука*, (15-3), 75-76.
- 16.** Mukhammadjonova, G. (2020, December). ARTISTIC INTERPRETATION OF THE CREATIVE CONCEPT IN WORLD LITERATURE. In Конференции.
- 17.** Muhamedova S, Saparniyozova M. Matn lingvistikasi. O‘quv qo‘llanma, Toshkent-2011. B 117
- 18.** Murodilovna, O. G. (2019). The peculiarities of vazn meter in uzbek poetry of the independence period. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(2), 33-39.
- 19.** Oripova, G. (2019). UZBEK POETRY AND THE WORLD LITERATURE IN THE YEARS OF INDEPENDENCE. *Scientific Journal of Polonia University*, 32(1), 116-120.
- 20.** Oripova, G. M., & Tolibova, M. T. Q. (2021). Composition Of Modern Uzbek Stories. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 3(03), 245-249.
- 21.** Qayumov, A. (2018). Creating of a national character through means of literature. *Theoretical & Applied Science*, (1), 235-240.

22. Xasanova, X. (2020, December). THE MISSION AND LITERATURE OF LETTERS IN STORIES AESTHETIC FUNCTION. In Конференции.

23. Yulchiyev, Q. (2019). The development of lyric chronotop in Uzbek poetry. Scientific journal of the Fergana State University, 2(2), 77-81.

24. Yusubova R.N. Hozirgi o'zbek poeziyasida lisoniy tejamlilik va ortiqchalik (A.Oripov lirikasi misolida): Filol. fan. nomz. ...dis avtoref. - Toshkent, 2011.

25. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – T.: Fan, 2008.

26. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – T.: Fan, 2007.

27. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol. fan. doktori diss. avtoref. –T.: 2009.

28. Yoqubbekova M. O'zbek xalq qo'shiqlarining lingvopoetik xususiyatlari. – T.: Fan, 2005.

29. Абдуазизова А. Фоностилистик воситаларнинг ўрганилишига доир. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1985. № 2.

30. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: Фан, 1983.

31. Абдурахмонов Ғ. Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т.: Ўқитувчи, 1973.

32. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981.

33. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. Т.: Фан, 1981.

34. Б.Умуркулов Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. –Тошкент, 2020. – 271 б.

35. Бердиёров Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

36. Бобоев Т, Бобоева З. Бадий санъатлар. – Тошкент: ТДПУ, 2001.
37. Бобоев Т. Шеър илми таълими. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
38. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. - Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
39. Джураева, М. А. (2020). THE CONCEPT OF A NEW HUMAN-BEING IN MODERN UZBEK STORIES. Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук, (2), 85-89.
40. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. Т.: Ўзадабийнашр, 1962.
41. Eltazarov J. Tildagi tejamkorlik tamoyili va qisqaruv. - Samarqand, 2004.
42. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – 159 б.
43. Йўлдошев М. Чўлпон сўзининг сирлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 79 б.
44. Каримов С. Бадий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1994. – 72 б.
45. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. -Т.: 1982.
46. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари. Т.: Фан. 1982.
47. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1992.
48. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1992.
49. Қосимова М. Бадий нутқ индивидуаллигининг лисоний асослари. НДА, 2007.
50. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т.: 1976.
51. Қўчқортюев И. Бадий нутқ лексикаси. Т.: Фан, 1975.
52. Лапасов Ж. Бадий матн ва лисоний таҳлил. – Т.: Ўқитувчи, 1995.

53. Лапасов Ж. Бадиий матн ва лисоний таҳлил. Т.: Фан, 1995.
54. Мамажонов А. Текст лингвистикаси.- Т.: Фан, 1989.
55. Махмараимова Ш. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Қарши, 2018. – 168 б.
56. Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир. Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. № 4.
57. Маҳмудов Н. Ойбек шеърятдаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси. Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. № 6.
58. Муҳаммаджонова Г. 80 йиллар охири 90 йиллар бошлари ўзбек шеърятининг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. –Т.: 2003.
59. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг метафорадан фойдаланиш маҳорати. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. № 6.
60. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфологий. Т.: Янги аср авлоди, 1995.
61. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978.
62. Саримсоқов Б. Бадиийлик мезонлари. –Т.: Фан. 1996.
63. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
64. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1975.
65. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: Рус тили, 1981.
66. Ўзбек тили грамматикаси. 1-жилд. Морфологий. Т.:Фан, 1976.
67. Умурқулов Б. Бадиий адабиётда сўз. – Тошкент: Фан, 1993. – 131 б.

68. Умуркулов З. Эркин Аъзамнинг сўз қўллаш маҳорати. – Тошкент: Турон замин зиё. 2015. – 56 б.
69. Худойберганава Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2015. – 240 б.
70. Хўжаева Д. Ўзбек тилида эпитет. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1995. – 113 б.
71. Ҳакимов М. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. НДА, 1993.
72. Ҳожиев А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т.: Ўқитувчи, 1985.
73. Ҳожиев А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Т.: Ўқитувчи, 1979.
74. Ҳозирги ўзбек адабий тили. И. Т.: Фан, 1966.
75. Шобдурахнонов Ш., Асқарова М. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўқитувчи, 1980.
76. Шодиева Д. Муҳаммад Юсуф шеърининг лингвопоэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Тошкент, 2007. – 25 б.
77. Шодмонова Д. Абдулла Орипов шеърининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Қарши, 2019. – 52 б.
78. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Ўқитувчи, 1983.
79. Юлчиев, К. В. (2020). ЛИРИК ШЕЪРДА БАДИИЙ МАКОН МУАММОСИ. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 3(5).
80. Якуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари.

1. [En.m.wikipedia.org](http://en.m.wikipedia.org)
2. www.kh-davron.uz
3. www.ziyouz.com.
4. Academ.platforma.tr
5. Google Akademiya